

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E MAHALLÎ İDARE ARŞİVLERİ

*Ali Osman ÇINAR**

Arşiv en basit anlamıyla; "bir devletin, bir şehrin veya bir şahsın geçmişine ait belgelerin topluluğudur" diye tanımlanabilir. Arşiv ve Arşivcilik sosyolojik, ekonomik, tarihî ve kültürel konularda araştırma yapacakların ve kanunî haklarını arayacakların vazgeçilmez dayanaklarından birisidir. Geçmişle irtibat sağlayıp, gelecekte doğru yolun bulunmasına yardımcı olacak en güvenilir kaynaktır¹. Geçmiş ile günümüz arasında irtibat kurmak gibi önemli bir görev yüklenen arşivler, hiç şüphesiz bir milletin en değerli hazinesi ve bir Osmanlı belgesinde belirtildiği gibi, "her büyük devletin hafıza kuvveti ve belki ruhu mertebesinde"dir².

Osmanlı Arşivi olarak bilinen muazzam belge koleksiyonu, altı asırlık ömrü boyunca merkezleşme eğilimi taşımış bir devletin, sistematik olarak birbiri ile ilişkili şubeler halinde iyi örgütlenmiş olan bürokrasisinin, bugün üzerinde 30'dan fazla millî devletin yer aldığı geniş bir alanda çok çeşitli dil, din, örf ve kültürleri tek bir merkezden idare etme faaliyetine ait çok önemli bir yan üründen oluşmaktadır.

Yüksek derecede bütünleşme eğiliminde olan Osmanlı bürokrasisinde, çeşitli fonksiyonları yerine getiren organlar arasında birinin aldığı kararın, doğrudan ve dolaylı olarak diğer bir organın aldığı kararları da etkilemekte olması, organlar arası sürekli bilgi akışının bulunması yazılı belgelerin çoğalmasının önemli bir başlangıç nedeni olmuştur. Bürokrasi, zamanla yeni yeni

* Dr., Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

¹ Tülin Aren, *Arşiv Problemleri ve Arşivcilik*, Ankara 1976, s.13.

² BOA, *İ. Meclis-i Vâlâ*, 4093 (26.Ş.1265/ 17 Temmuz 1849).

organlara kavuşarak çeşitlendiği, büyüdüğü ve karmaşıklaştığı oranda, yazılı belgelerin adedi de hızla büyümüştür³.

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişim özellikle merkezî bürokrasi üzerinde çok büyük etki yapmıştır. Bu bürokrasi gelişip karmaşıklaştıkça bir yan ürün olarak büyük bir arşiv malzemesi de ortaya çıkarmıştır⁴. Her şeyden önce bürokratik mekanizmanın düzgün çalışabilmesi için gerekli olan bu arşiv malzemesinin belli bir sistem dahilinde muhafazası Tanzimat bürokratlarının karşısına ciddi bir problem olarak çıkmıştır. Nitekim bu konuda Bâb-ı âlî 1846 yılında merkezî bir arşiv oluşturmak amacıyla "Hazine-i Evrak" binasının kurulmasına karar vererek çok ciddi bir adım atmıştır⁵.

Hiç kuşkusuz merkezî bürokrasi ile sürekli irtibat halinde olan taşra kurumları da merkezdeki bürokratik işleyişe daha basit de olsa ayak uydurmaya çalışmıştır. Özellikle 1864'te çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile taşra idareleri de yeni bir örgütlenmenin içerisine girmiştir. İşte bu dönemde mahallî idareler, bürokratik yapıya yeni eklenen birimler ve merkezle olan yoğun yazışmaların neticesinde ciddi bir arşiv malzemesi üretmeye başlamıştır. Dolayısıyla mahallî idareciler, işlerin düzgün yürüyebilmesi için hızla artan bu arşivlik malzemeyi belli bir düzen içerisinde muhafaza edecek çözümü üretmek zorunda kalmışlardır. Yerel idarecilerin bu meseleye çözüm arayışları, hangi gerekçelerle hareket ettikleri ve yerel idare arşivlerinin muhafazasında elde ettikleri başarının boyutlarını tespit edebilmek bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Tanzimat sonrası ortaya çıkan bu süreci incelemeden önce Tanzimat öncesi dönem Osmanlı taşrasındaki arşivlere kısaca da olsa bir göz atmak yerinde olacaktır.

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s.343-344.

⁴ Osmanlı merkezî bürokrasisinin ortaya çıkardığı arşiv malzemesi bugün Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda muhafaza edilmektedir. Tanzimat sonrasına ait arşiv malzemesinin hacmi konusunda fikir edinebilmek için bkz. Yusuf İhsan Genç ve diğerleri, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000.

⁵ Hazine-i Evrak'ın kuruluşunu emreden irade için bkz. BOA., *İrade Mesail-i Mühimme*, 658 (19.Za.1262/9.XI.1846). Bu çalışma sırasında kullandığımız belgelerin büyük çoğunluğu hakkında bkz. Uğurhan Demirbaş-Ali Osman Çınar ve diğerleri; *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, 2 cilt, İstanbul 2000.

A- TANZİMAT'TAN ÖNCE MAHALLÎ ARŞİVLER

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı taşrasında idarî teşkilâtın en büyük parçasını eyaletler oluşturuyordu. XVI. asır ortalarına kadar beylerbeyleri tarafından idare edilen eyâletler, bu tarihten sonra vezirler tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Sancaklar ise iki kısma ayrılmaktadır. Bunlar 1. *Elviye-i mülhaka* (eyâletlere bağlı livalar); 2. *Elviye-i gayr-ı mülhaka* (müstakil livalar) idiler. Her iki livanın da kendilerine bağlı kazaları bulunmaktaydı. Yargı merkezi olan üçüncü idare birimi kazalardır. Voyvodalar, subaşılar veya benzeri yöneticiler tarafından idare edilen kazâlarda asıl icra makamı kadılardı. Eyalet, liva ve kazâlar müstakil yargı merkezleri olduklarından bunların hepsinde de “*kadı sicilleri*” mevcuttu⁶.

1- Kadı Mahkemeleri Arşivleri

Osmanlı Devleti'nde *kadı*, yargı yetkisi yanısıra görevinin şer'î niteliği dolayısıyla idarî ve beledî bazı görevler de yüklenmişti. Tanzimat öncesi Osmanlı taşrasında gerek merkezden gelen gerekse mahallinde cereyan eden yazışma ve işlemlerin hemen tüm kayıtları kadılar tarafından şer'î sicillere kaydedilirdi. Bu yüzden taşra arşivciliğinin esasını şer'îye sicilleri oluşturmuştu. Bir *kadının* bu defterleri kaybetmesi veya tahrifi cezayı gerektiren bir durumdu. Bu defterlerin ve evrak külliyyatının saklanması sırf teftiş ve ilgililerin durumunu belirlemenin ötesinde; görevin yeni gelen kadıya devri için de gerekli idi. Tayin edilen yeni kadı selefinin “*divanı*”nı (evrak torbasını) ister ve iki emin atayarak onların önlerinde gözden geçirirdi. Aslında bir yerde mahkeme sicilini şehrin ticaret sicili veya noterlik arşivi olarak nitelendirmek doğrudur⁷. Bu defterlere;

- 1- Her çeşit dava zabıtlarıyla mukavele, senet, satış, vakfiye, vekâlet, kefâlet, vesâyet, borçlanma, tereke ve taksim vs.gibi fıkıh ilminin başlıca konularını teşkil eden şer'î muamelelere dair resmî kayıtlar, narhlar ile esnaf teftişine ait notlar,
- 2- Başta hükümdarlar olmak üzere her derecedeki büyük ve küçük makamlardan beylerbeylerine, sancakbeylerine, kadılara, müftülere, mütesellimlere ve diğer tüm resmî görevlilere gönderilen ferman, berat, divan tezkeresi, mektup, ruus, tezkire vs.gibi resmî mahiyetteki emir ve yazıların suretleri kaydedilirdi⁸.

⁶ Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri, Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, İstanbul 1988, I, 53.

⁷ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, s.66-67.

⁸ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara 1958, s.X.

Şer'iyeye sicillerinin nerelerde muhafaza edildikleri konusunda henüz kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak büyük ihtimalle bunlar kadı konaklarında muhafaza edilmekteydiler. Osmanlı kentlerinde anıtsal bir resmî mahkeme binası olmadığından genellikle kadı kendi evini mahkeme olarak kullanırdı. Ahali davayı takip edebilmek için serbestçe girip çıktığından bu bina hususî mesken niteliğini de kaybederek mahkeme binası niteliğini kazanırdı⁹. 1892 yılında kurulmuş bulunan ve sadece İstanbul ile çevresindeki mahkemelere ait sicilleri ihtiva eden “Şer'iyeye Sicilleri Arşivi” dışında¹⁰, kaza ve vilâyet sicilleri için hususi bir arşiv kurulduğuna rastlanmamıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra şer'iyeye sicilleri, Adliye Vekâleti'nin emri altında vilâyet ve kazâ merkezlerindeki mahkeme anbarlarına bulunmaktaydılar. Son olarak bu siciller Ankara'daki “Milli Kütüphane”de toplanmıştır.

2- Eyalet Arşivleri

Eyalet idaresinde en yetkili organ olan ve doğrudan doğruya beylerbeyine bağlı olarak onun riyasetinde toplanan “Eyâlet divanı”nın ne zaman teşekkül ettiği bilinmemektedir. Divan, eyaletin paşa sancağında, beylerbeyinin konağında toplanırdı. Dîvân-ı hümâyûn ülke idaresinde en yetkili kurul olduğu gibi “Paşa Divanı” da eyâlet idaresinin temel kurulu ve yapı itibarıyla Dîvân-ı hümâyûn'un küçük bir modeliydi. Eyâlet divanı halkın dilek ve şikâyetlerine açıktı. Temel konular eyâlet divanında görüşüldükten sonra şer'î meseleler kadı divanına, mâlî konular defterdâr dairesine havale edilir veya çoğu zaman olduğu gibi Divan-ı hümâyûn'dan görüş sorulurdu. Burada görüşülen konular ve varılan kararlar deftere kaydedildikten başka merkezden eyâlete gelen emirler de defterlere kaydedilmekteydi¹¹.

İlk önceleri eyaletlerde ciddî ve süreklilik arzeden bir arşivleme sistemi oluşturulmadığından mahallî yönetimlerde önemli problemler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine merkezî yönetim, taşra arşivleme sistemini belirleyerek Anadolu ve Rumeli'de bulunan eyaletlerin neredeyse tamamına bir emir göndermiştir. Buna göre; daha önceleri her beylerbeyi kayıtlarını tayin edildiği yere naklettiğinden sonradan gelen daha önceki emirlerden haberdar olamayarak birçok işin yapılamamakta olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonra merkezden gelen her hükmün suretlerinin özel olarak hazırlanacak ciltli defterlere kaydedilmesi ve bunların “Beylerbeyi Divanı”nda mühürlü kese içinde defter sandıklarının birinde saklanarak sonradan gelecek her beylerbeyinin de birbirine intikal

⁹ Ortaylı, *Hukuk*, s.50.

¹⁰ Şer'iyeye Sicilleri Arşivi'nin kurulması hususunda bkz. BOA., *Y.MTV.*, 63/9 ve *Y.MTV.*, 63/17.

¹¹ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, *Ed.; Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994, I, 226.

ettirmesi kesin bir dille emredilmiştir¹². Bu emirle Osmanlı taşra bürokrasisinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi yolunda ciddi bir adım atılmıştır.

Taşra idare sisteminde bürokrasi-arşiv ilişkisi açısından defter ve kayıtların paşa konağında muhafaza altında tutulması önemli bir husustu. Ancak bunun uygulamada böyle olmadığına dair örnekler görülmektedir. Mesela 1583 tarihinde Zulkadiriye beylerbeyine gönderilen bir hükümde; timar tevcihi ile ilgili olan rûznâme defterleri, diğer defterler ile birlikte muhafaza edilmeyip dışarıda tezkireci yanında tutulduğundan her hangi bir tevcihat yapıldığında bunların deftere kaydedilememesi dirlik tevcihinde karışıklığa yol açmış ve bundan sonra rûznâme defterlerinin de diğer defterler ile birlikte sandıklarda muhafaza edilmesi gerektiği beylerbeyiliğe bildirilmiştir¹³.

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı merkezî bürokrasisi, elimize ulaşan defter serilerinden anlaşıldığına göre, arşivleme sisteminde dosyalama usulü yerine defter sistemini esas almıştır. Ancak sonuca giden yolda oluşan ve alt birimlerden gelen muameleli evrak, müsveddeleriyle birlikte aylık torbalara ve üzerine daire adı ile yılı yazılarak sağlam sandıklara konup mahzenlerde saklanmıştır¹⁴. Taşra arşivleri ise daha çok yerel idarecilere ait genelde de ahşap konaklarda muhafaza edilmişlerdir. Ne yazık ki Tanzimat öncesine ait vilayet arşivlerinden Osmanlı Arşivi'ne vesika intikal etmemiştir¹⁵.

B-TANZİMAT'TAN SONRA KURULAN MAHALLİ İDARE ARŞİVLERİ

Tanzimat, Osmanlı bürokratik yapılanmasında ciddi değişimlerin habercisi olmuştur. Tanzimat'la birlikte artık yalnızca merkez dairelerdeki kâtiplerden oluşmayan mülkiye, taşra yönetimi, adalet, eğitim ve nüfus sayımı gibi alanlarda modern sivil bürokrasiden beklenen işlevlerin bir çoğunda sorumluluk üstlenmiştir. Tanzimat, Osmanlıların ilk kez sistemli bir biçimde, tüm

¹² BOA., *Mühimme Defteri* 22, hüküm 175 (10 Safer 981/ 11 Haziran 1573). Belgenin transkripsiyonu için bkz. Ek. I.

¹³ BOA., *Mühimme Defteri* 48, hüküm 1005, (27 Safer 991/ 21 Mart 1583). Yine *Karaman* beylerbeyine gönderilen bir hükümde; eskiden hüküm gereğince timar, terakki ve dirlik tevcih olduğunda eski uygulama gereği ahkâma kayıt düşüldükten sonra o ahkâmın sandıklarda saklandığı ancak artık o hükmün şahısların ellerinden alınmaması yüzünden aynı hükümle tekrar timar ve dirlik alındığı anlaşıldığından bundan sonra timar veya dirlik verildiğinde ahkâma işaret konulup, ahkâmın da ellerinden alınıp mühürlü sandıkta hıfz ettirilmesi ve kimsenin sandıktan hüküm çıkartmak ihtimali olmaması için çok iyi korunması emredilmiştir. *Mühimme Defteri* 22, hüküm 41. (22 Muharrem 981/ 24 Mayıs 1573).

¹⁴ Yusuf İ. Genç, *a.g.e.*, s.XXXVII.

¹⁵ Yusuf İ. Genç, *a.g.e.*, s.XXXVI.

imparatorluğu kapsayan sivil memurlardan oluşan bir taşra teşkilatları alt yapısı kurmaya başladığı bir dönem olmuştur¹⁶. Tanzimat'tan itibaren çıkarılan nizamnâmelerle yeni vilayet idareleri teşkil edilerek taşra bürokrasisi de hem uzmanlaşıp ayrı birimler şeklinde örgütlenmiş, hem de merkez ile daha yoğun bir ilişki içine sokulmuştur. Bunun neticesi olarak bürokrasi de karmaşıklaşarak daha çok belge üretmeye başlamıştır. Hele XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren telgrafın devlet yazışmalarında yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte¹⁷, merkez-taşra arasındaki bilgi akışının hızlanması hem merkezde, hem de taşrada bürokratik malzemenin hacmini iyice arttırarak ciddi bir mekân sıkıntısı ortaya çıkarmıştır¹⁸.

1864 yılı, taşra bürokrasisi ve arşivciliği açısından çok önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir¹⁹. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile taşrada idarî sistem yeni bir yapılanmanın içerisine girmiştir²⁰. Taşrada yeni birimler ortaya çıkmış ve bürokratik muamele hızla artarak çeşitlenmiştir. Hızla çoğalan belge serileri idarî sistemin de temelini oluşturduğundan, bu arşivlik malzemenin belli bir sistem dahilinde korunması sorunu ortaya çıkmıştır. Mahallî idareler, meseleyi hükümet konakları içinde özel arşiv mekanları inşa etmeye başlayarak çözüme yoluna gitmişlerdir. Nitekim yeni vilayet sistemi uygulaması yaygınlaştıkça taşrada özel arşiv binalarının inşasının yoğunlaşmaya başladığı görülecektir²¹. Oysa ki merkezi yönetim, 1864 vilayet kanununun çıktığı tarihe

- ¹⁶ Carter V. Findley, "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, 261.
- ¹⁷ Avrupa'da ilk telgrafın işlemeye başlamasından 10 yıl sonra 1855'te Osmanlı Devleti kendi telgraf ağını kurmaya başladı. Bu ağ öyle hızlı yayıldı ki on yıl sonra 28.000 km, 1908 yılında ise 50.000 km telgraf hattına ulaşılmıştı. Telgrafın haberleşmede getirdiği sürati anlayabilmek için, 1910'da normal kara yoluyla posta İstanbul'dan Bağdat'a üç haftada ulaşıyordu. Oysa bu şehirle İstanbul arasındaki telgraf bağlantısı bir ya da iki günden fazla sürmüyordu. Orhan Koloğlu, "Yeni Haberleşme ve Ulaşım Tekniklerinin Osmanlı Toplumunu Etkileyişi", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, İstanbul 1995. s.603.
- ¹⁸ Mesela Defterhâne, Rumî 1314 (1897) senesinde taşra senetlerinin aylık muamelâtının 100.000'den fazla olması üzerine evrak mahzeni yapmak maksadıyla acilen kiralık kârgir bina aramaya başlamıştır. BOA., *İ. Defter-i Hakanî*, 1314 L./5, (15 Şevval 1314/ 19 Mart 1897).
- ¹⁹ Vilayet kanunu çıkmazdan önce mahallî arşivlerin içinde bulunduğu perişanlık, işlerin yürütmesine de büyük bir engel teşkil ediyordu. Nitekim 1863'te Bosna'da görevlendirilmiş olan Cevdet Paşa, İstanbul'dan 4 yıl önce kendi elleriyle gönderdiği Bosna Çiftlikleri Nizamnamesi'nin varlığından vilayette kimsenin haberi olmaması üzerine araştırmalara başlamıştır. Sonuçta söz konusu nizamnameleri uzun süre vilayetin yeraltında bulunan evrak mahzeninde bir kâtiplerle birlikte "define arar gibi" arayarak bulabilmiştir. İşin vahim tarafı Vilayet'i doğrudan ilgilendiren bu nizamnameler daha paketleri açılmamış halde bulunmuştur. Cevdet Paşa, *Tezâkir -21-39-*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1986. s.4-5.
- ²⁰ Tanzimat döneminde Osmanlı mahallî idarelerinin geçirdiği değişim hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.
- ²¹ Bunun için ekte verdiğimiz listeye bakınız. Ek. III.

kadar taşradaki kayıtların iyi korunmasını istiyorsa da henüz yerel idarelerin hükümet konakları içinde özel arşiv binaları inşa etmelerini düşünmemektedir²².

Yeni vilayet sisteminin yaygınlaşmasıyla beraber mahallî arşivlerin muhafazası konusunda daha net bir görüş ortaya çıkmıştır. Nitekim merkezi yönetim, 1893'te yayınladığı bir genelgeyle, özellikle mühim evrakların memurların çalışma mahallerinde bırakılmayarak güvenli mekanlarda korunması gerektiğini kesin bir dille emretmiştir. Hükümet, daha da ileri giderek arşiv mekanlarının inşası için bütçesinde para bulunmayan vilayetlerin, Maliye Nezareti bütçesinden harcamak suretiyle arşivlerini inşa etmelerine imkân sağlanabileceğini bildirmiştir²³.

Tanzimat sonrası Osmanlı bürokrasisinde yaşanan hızlı değişimle birlikte artan ve çeşitlenen bürokratik muamelelerin sevk ve idaresi için bazı yeni tedbirler alma gereği de ortaya çıkmıştır. Kargaşa yaratan en önemli hususlardan birisi, bürokrasinin ana malzemesi olan belgelerin ebatlarında görülen standart dışılıktır. 1856 yılında bir irade ile kamu kurumlarında antetli kâğıt kullanımı uygulaması getirilerek bürokratik malzemenin standart bir forma kavuşturulması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Yeni standartlaşmaya uygun numuneler boş olarak bastırılıp tüm merkezi ve taşra bürolarına gönderilmiştir. Bir de devlet yazışmalarında kullanılan zarfların tek tip basılabilmesi için İngiltere'den bir Litografya makinası alınarak merkez arşivi olan Hazine-i Evrak'ta kullanılmasına karar verilmiştir. Bu uygulamaların hedefi bürokratik akışı kolaylaştırmak ve arşivlenecek malzemenin düzgün dosyalanarak muhafazasını temin etmektir²⁴.

Merkezî bürokraside görülen bu standartlaşma bir süre sonra mahallî idarelere de aksetmiştir. Mesela 1883'te Maliye Nezareti, tüm kaza, liva ve vilayet birimleri için şekil ve bilgi haneleri nezaretçe belirlenen defterlerin örneklerini taşraya göndermiş ve bu defter formunun dışına hiçbir şartta çıkılmamasını da kesin bir dille emretmiştir²⁵. Bu uygulamalar taşrada değişik

²² Nitekim Erzurum vilayetine gönderilmiş bir tahriratta bahsedilen 1860 tarihli umumi genelgede; *araziye dair kuyud ve evrakın ahşab bina içinde bulundurulmayıp memurlara mahsus konakta, kâğıt bir bina olmadığı hallerde yangından korunacak şekilde cami veya mescid gibi mahallerde saklanması* emredilmektedir. BOA., A.MKT.UM., 448/76, (2 Receb 1277/ 14 Ocak 1861).

²³ BOA., İ. Maliye, 1310 N./19, (25 Ramazan 1310/ 12 Nisan 1893).

²⁴ BOA. İ. Dahiliye, 22632 (15.Ş.1272/21.IV.1856). Ayrıca bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri-30 Nisan-2 Mayıs 1986- Bildiriler*, İstanbul 1988, s.167-168.

²⁵ *Vilayâtın Tensik-i Kuyûd ve Evrak-ı Hesabiyesi Hakkında Talimat-ı Umumiye*, y. yok, 28.Ra.1300 (6 Şubat 1883) tarihli talimatname.

birimlere yayılarak devam etmiştir. 1892 yılında bu konuda bir aşama daha kaydedilerek, merkezi devlet dairelerinde bürokrasinin işleyişini kolaylaştırmak ve evrakın muhafazasını temin etmek amacıyla *Dosya usulüne* geçilmiştir²⁶. Alınan bu kararlarla arşivlere intikal eden belgelerin daha üretildikleri mekânlarda standartlaşması yoluna gidilirken modern arşivciliğe geçişte önemli bir adım atılmıştır.

1- Mahallî Arşivler Oluşturulmasının Sebepleri

Taşrada oluşan bürokratik malzemenin arşivlenmesi, gerek evrakın iyi bir şekilde korunması gerekse günlük bürokrasinin düzgün işleyişini kolaylaştırmak açısından çok önemliydi. Yeni kurulacak evrak mahzenlerinin hükümet konakları yakınında kurulmak istenmesinin nedeni de hiç kuşkusuz taşra bürokrasisinin hızlı ve etkin çalışmasını temin maksadına yöneliktir. Bu arşivleri özellikle yangın tehlikesine karşı korumak için yapılacak arşiv binasının etrafında başka bir bina olmamasına ve taştan (*kârgîr*) yapılmış olmasına dikkat edilmiştir.

Taşrada bürokratik malzemenin artışının ve hızla yeni arşivler inşa etmeye başlanılmasının nedenlerini anlayabilmek için, mahallî idarelerin yürüttüğü bürokratik süreci izlemek gereklidir. Nitekim bu konuda XX. yüzyıl başlarında bir yabancı gözlemci A. Heidborn'un verdiği bilgiler hayli açıklayıcıdır²⁷. Heidborn bu süreci şöyle tasvir ediyor: Bir vilayet dairesine arzuhalini sunacak olan bir kimse, bürokratik süreci hızlandırmak için bunu doğrudan ya idare amirine ya da en azından özel kalemine mensup bir memura vermeye çalışıyor, ancak bunu başaramazsa ilgili kısma veriyordu. Arzuhal buradan kaydedilmek üzere evrak odasına gidiyor ve arzuhal sahibine 20 para karşılığında bir evrak numarası veriliyordu. Kayıt memuru konunun önemli olması durumunda arzuhal doğrudan ilgili memura, aksi halde "mektupçu" olarak da bilinen tahrirat müdürüne gönderiyordu²⁸. Tahrirat müdürü de uygun kısmın başındaki kişiye havale edilmesi için arzuhalin üzerine bir not düşükten sonra bunu evrak odasına geri gönderiyordu. Evrak odası, bir özetini sicil defterine kaydettikten sonra arzuhal adı belirtilen memura iletliyordu. Arzuhal en sonunda önemine bağlı olarak idare amirine veya tahrirat müdürüne sunuluyordu. Bu aşamada, üzerine

²⁶ BOA. *İ. Dahiliye*, 1310 C./8 (3.C.1310/23.XI.1892).

²⁷ Heidborn'dan nakleden Carter V. Findley, *Kalemiye'den Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996. s.232-233.

²⁸ Taşra bürokrasisinin kilit ismi olan mektupçunun görevleri 1326 tarihli vilayet kanunu layihasının 106. maddesinde şöyle sıralanmıştır: vilayet merkezinin umur-ı tahririyye ve kuyudiyyesinin düzenine ve evrak mahzenlerinin emniyet ve mahfiziyyetine ve muhaberatın hızla akışına dikkat ve vilayet idare meclisinin zabıtname ve mazbatalarına nezaret ve vilayet özel kalemine riyaset etmekle mükellef ve tüm haberleşmeden sorumludurlar. Bkz. *Vilayet Kanunu Lâyihası*, Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul 1326. s.14.

meselenin çözümüne ilişkin bir not düşülüyor (derkenar) ve kararın bir sonraki gelişinde başvuru sahibine bildirilmesi için evrak memuruna gönderiliyordu. Daha önemli durumlarda kıdemli bir kâtip verilen kararı ihtiva eden yeni bir evrak (tesvid) hazırlıyor, daha sonra başka bir kâtip bunun temiz bir nüshasını çıkarıyor (tebyiz) ve arzuhale iliştiriyordu. Başvuruların büyük bölümü çoğu kez anlaşılabilir nedenlerle çeşitli kalemlerden geçtiği için, sonunda genellikle birbirine ekli, elde taşınması güç ve sarılıp açılmaktan kirlenip yıpranmış bir evrak takımı ortaya çıkıyordu. Mesele mahallinde halledilemeyip merkeze intikal ederse hem süre uzuyor, hem de bu evrak takımı daha da kabarıyordu.

Vilayet meseleyi merkeze gönderirse, konuya göre ya Dahiliye Nazırı, Sadaret'e arz etmekte ve mütalaasını bildirmekte veya duruma göre Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de görüşülerek karar, mazbata ile Sadaret'e sunulmakta, Sadaret'in arz tezkiresiyle de Mabeyn-i hümâyûn'a arzedilen meselenin; aynı tezkire üzerine mabeynin yazdığı şerh ile irade-i seniyyesi hazırlanıyordu²⁹.

Yukarıda anlatılan bürokratik akışın ürettiği belge yığınlarının belli bir düzen içerisinde korunması ihtiyacı, yeni arşiv binaları oluşturmak için kendiliğinden ortaya çıkan bir zorunluluktur.

Mahallî bürokratlar, evrakların iyi korunabilmesi (*hüsn-i muhafazası*)- ki bu husus hemen her taşra biriminin başvurusunda her zaman gösterilen bir gerekçe olacaktır.- için kârgîr ve hükümet konağına yakın, yangından korunaklı bir arşivleri olması konusunda merkezî idarenin bürokratlarından aşağı kalmayan bir kararlılıkla konunun takipçisi olmuşlardır. Aslında merkezî bürokrasi de genel olarak, I. Dünya Savaşı dönemi hariç, taşradan gelen bu taleplere olumlu cevap vermiştir.

Taşra yöneticileri, arşiv inşa ettirme taleplerine zaman zaman verilen olumsuz cevaplara verdikleri karşı cevaplarda konunun önemini ısrarla vurgulayarak bazen isteklerine kavuşmuşlardır. Mesela tapu ve tahrîre ilişkin evrakın iyi korunabilmesi için İzmir'de yeni bir kârgîr evrak mahzeni yaptırmak isteyen Aydın Valiliği'nden bu inşaatın derhal durdurulması istenmişse de vilayet tekrar yaptığı başvuruda; gerek vatandaşlar, gerekse yabancılara verilen senetlerin ve belge kayıtlarının muhafazasının ancak mükemmel bir kârgîr mahzenle mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Valilik, İzmir hükümet dairesinde bulunan bir göz küçük mahzenin, "*Vergi ve Defter-i Hakânî İdaresi*" kayıtlarına yetmediğini ve kayıtların kalem odalarında kalmasının da bir takım

²⁹ Ortaylı, "Kaçılırlara", s.157.

mahzurlar doğuracağını ve evrakın korunmasının çok zor olacağını ileri sürmüş ve bu gerekçeler haklı görülerek inşaata izin verilmiştir³⁰.

Vilayet ve sancaklarda evrakların kötü şartlarda saklanması taşra idarecilerini kârgîr evrak mahzenleri inşa etmeye yöneltmişse de bazen bütçenin kısıtlı imkanları onları çok ilginç uygulamalara zorlamıştır. Mesela Ankara Valiliği, iki katlı olan hükümet konağında zaten evrak mahzeni olmadığından, şimdiye kadar kayıtların ahşap bazı mahallerde muhafaza edilmesinin herhangi bir yangın durumunda vahim sonuçlar doğuracağını bildirerek; hükümet konağının sınırları içinde yer alan harap ve yıkılmak üzere olan koğuşun Ankara sakinlerinden birine verilerek karşılığında bütçeden para harcamadan tam kârgîr bir arşiv binası yaptırılması için merkezî yönetimi iknâ etmiştir³¹.

Osmanlı idarî sisteminde yapılan değişiklikler de taşra yöneticilerini arşivleme konusunda sıkıntıya düşürmektedir. Nitekim Üsküp'de mevcut olan evrak mahzeninin, Kosova vilâyet merkezine oraya nakledilmesi dolayısıyla çoğalan evrakları almaması ve evrakların dağınık bir şekilde bulunmaları yüzünden var olan mahzen genişletilmiştir³².

2-Vilayet ve Sancaklarda Arşivlerin Kuruluşu

Tanzimat'tan sonra tesbit edebildiğimiz kadarıyla ilk kârgîr evrak mahzeni yapılan vilayet, Manastır olmuştur. Manastır'da maliyeye ait bazı evrak, ordu-yı hümâyûn müşirinin konağı dahilindeki mahzende saklanmaktaysa da bu mahzenin hem askeriye, hem de maliye kayıtlarını almaması dolayısıyla Defterdarlık bünyesinde kârgîr olarak bir bâb evrak mahzeni inşasına izin verilmiştir³³.

Osmanlı taşrasında gerçek anlamda ilk mahalli arşiv binasının kurulduğu yer, 1864'te yayınlanan Vilayet Nizamnamesi'nin uygulandığı Tuna vilayeti olmuştur. Aslında 1860 yılında Rusçuk'ta vali konağı inşa edilirken kârgîr bir arşiv inşa edilmişti³⁴. Yeni kurulan Tuna Vilayeti'nin merkezi olan Rusçuk'da daha önce yapılmış olan bu küçük mahzenin hem yetersiz kalması, hem de bazı binalara bitişik olması dolayısıyla emniyeti sağlamak mümkün olmadığından

³⁰ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4989, (7 C.evvel 1304/ 1 Şubat 1887).

³¹ BOA., *İ. Meclis-i Vâlâ*, 25811, (14 Safer 1284/ 17 Haziran 1867). Bu belge bize Osmanlı taşrasında yapılan bir arşivin fiziki konumu hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. bkz. Ek. II.

³² BOA., *İ. Dahiliye*, 1313 Z/25, (26 Zilkade 1313/ 9 Mayıs 1896).

³³ BOA., *İ. Dahiliye*, 10094, (18 C.evvel 1264/ 22 Nisan 1848).

³⁴ BOA., *A.MKT.UM.*, 415/68, (2 Muharrem 1277/ 21 Temmuz 1860).

yeni bir *Evrak hazinesi* yapılmasına karar verilmiştir³⁵. Yeni vilayet teşkilatı diğer vilayetlere de yayıldıkça, imkânlar dahilinde yeni arşiv binaları da yapılmaya başlanmıştır³⁶.

Şunu da vurgulamak gerekir ki, hususî arşiv olarak inşa edilen kârgîr binalar da her zaman sağlıklı olmamaktadır. Yanya'da daha önce yapılmış hükümet konağı dairesinde, kârgîr evrak mahzeni inşa olunmuş ise de rutubet içindeki defter ve evraklar nemlenerek okunamayacak ve ele alınmayacak derecede çürümekte olduğundan ve ufak yapılmış olmasıyla günden güne artan evrakı da almadığından mevcut mahzenin genişletilmesine karar verilmiştir³⁷. Ancak 12 yıl gibi bir süre geçtikten sonra bu mahzenin de dar gelmesi ve evrakların tekrar yangından korunamayacak mahallere konmaya başlanması üzerine mevcut binanın tekrar genişletilmesi gerekmiştir³⁸.

Taşrada oluşturulan arşivlerdeki belgelerin nasıl tasnif edildiği konusunda şimdilik bir belgeye sahip değiliz. Ancak genelde hükümet konağı avlusunda bulunan idari kalemlerin yine ortak bir evrak mahzenini kullanmaları, arşivlemede de kalemlere ve kronolojiye göre bir tasnif usûlünün benimsendiği fikrini güçlendirmektedir³⁹. Fiziksel mekân olarak ise arşiv binalarının genelde odalar şeklinde inşa edildiği ve en azından bazılarının içlerine de sabit dolaplar yapıldığını tesbit edebilmekteyiz⁴⁰.

İncelediğimiz belgelerde göze çarpan diğer bir husus, aslında taşrada tüm hükümet daireleri için ortak bir arşiv kurulduğu halde önemli görülen birimlerin

³⁵ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 28, (16 Zilhicce 1284/ 9 Nisan 1868). Atilla Çetin, "Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Arşivinin Kurulması İçin Bir Teşebbüsü", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (1979-1980), VIII/IX, 87-95.

³⁶ Nitekim Tuna Vilayeti'nden sonra tespit edebildiğimiz ikinci vilayet arşivi Kars'ta inşa edilmiştir. *Kars* hükümet konağı dahilinde bir evrak mahzeni olmaması dolayısıyla evrakların şimdilik eski bir hamama konulduğu bildirildiğinden buranın evrak hıfzı için uygun olmadığı ifade edilerek yeni bir arşiv binası inşasına karar verilmektedir. BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 835, (25 Receb 1287/ 21 Ekim 1870).

³⁷ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 2450, (4 C.evvel 1296/ 26 Nisan 1879).

³⁸ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 6342, (19 Ramazan 1308/ 28 Nisan 1891).

³⁹ 1911 yılı Bâb-ı âli yangını üzerine elde ve muamelede bulunan evraklar yanmıştır. Dahiliye Nezareti tüm vilayetlerden umumi bir tebligatla, Rumî 1326 senesi başından itibaren vilayetlerden nezarete ve nezareten vilayetlere gönderilen şifre telgrafların birer suretlerini postalamasını istemiştir. Nezaret'in yıllık tüm gelen ve giden telgraf kayıtlarını istemesi mahallî idare arşivlerinin düzenine güvendiğini gösterdiği gibi taşradaki kayıt sistemi ve arşivlemenin kronolojik esaslı olduğuna dair bir işaret sayılabilir. BOA. *DH. MTV.*, 47/4 (6.S.1329/6.II.1911).

⁴⁰ BOA., *DH.MB.HPS.*, 21/2, (28 C.evvel 1337/ 1 Mart 1919). Mesela Aydın sancağı Defter-i Hakaî İdaresi evrak mahzeninde yaptırılacak sabit dolapların inşası için 11.436 gurusu istenmektedir.

evrakı için de özel arşivler yapılmıştır. Özellikle “*Defter-i Hakanî*”, daha az olmakla beraber “*Vergi Emaneti*”; “*Adliye*” ve “*Nüfus Daireleri*” için müstakil arşivler inşa edilmiştir. Çünkü taşra bürokrasisi, hükümetin ana kayıtları (*kuyud-ı esasiye*) olarak daha çok Defter-i Hakanî, nüfus ve emlak kayıtlarını görmektedir⁴¹. Aslında bu durum, söz konusu evrakın öneminden kaynaklandığı gibi, yine bu kalemlerin evrak hacimlerinin genişliğine de işaret etmektedir⁴².

Taşra’da arşivlerin düzensiz olduklarına dair bazı gözlemlere de rastlamak mümkündür. Nitekim XX. yüzyıl başlarında A. Heidborn, Hariciye Nezareti’nin Fransızca yazışmaları ile “*Duyûn-ı Umumiye İdaresi*” gibi yarı-resmî ve Avrupalıların denetimindeki kuruluşların dışındaki kurumların belgelerinin hala konularına göre dosyalanmadığını söylemektedir. Heidborn, bunun yerine belgelerin eski alışkanlıkla hala zarflara, zarfların torbalara ve torbaların da sandıklara doldurularak arşive konulduklarını iddia etmektedir. Arşiv dolu olsun, ya da olmasın her zaman koridorlarda, daireler arasında geliş gidişi engellemeye yetecek sayıda sandık bulunduğunu ifade etmektedir. Çoğu zaman memurların aradıklarını bulamadıkları, ancak ısrarlı bir konsolosun baskısıyla aranılan evrakı ise bulabildiklerini itiraf etmek gerektiğini söylemektedir⁴³.

Taşrada evrak hacmi özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren öyle artmıştır ki mevcut mahzenler yetersiz kalmaya başladığında sık sık yeni arşiv inşası ya da mevcutları genişletme talepleri çoğalmaya başlamıştır. Mesela Bolu hükümet konağı havlusunda defter ve evrak sandıkları konulan hususî mahzenin dolması üzerine, yanına yeni bir mahzen yapılmak zorunda kalınmıştır⁴⁴. Yine Aydın hükümet dairesi avlusunda yeni bir evrak mahzeni yapılmışsa da⁴⁵, 10 yıl gibi bir süre içerisinde bu mahzenin yeterli gelmeyip Kurşunluhan’da evrak mahzeni olarak kullanılan odaların kiralandığı görülmektedir⁴⁶. Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere, yapılan arşiv binaları ortalama 10 yıl sonra dolmakta ve arşiv sorunu tekrar gündeme gelmektedir.

⁴¹ Bir örnek için bkz. BOA., *DH.MB.HPS.*, 23/11, (18 C.evvel 1332/ 14 Nisan 1914).

⁴² Mesela *İzmit* sancağı *Defter-i Hakanî İdaresi*, evrak ve defterlerine mahsus münasip bir yer olmaması dolayısıyla hükümet dairesi mahzeninde de muhafazasının mümkün olmadığı bildirilerek yeni bir evrak mahzeni yaptırmak istemiştir. Hukuk-ı tasarrufiyeyi belgeleyen önemli kayıtların güzel saklanması elzem görülmekle beraber bu gibi inşaatlar için bütçede özel bir kalem olmamasına rağmen bütçeye zam yapılarak gerekli paranın verileceği bildirilmiştir. BOA., *İ. Defter-i Hakanî*, 1325 B/4, (5 Receb 1325/ 14 Ağustos 1907).

⁴³ Findley, *Kalemiye*, s.234.

⁴⁴ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 2772, (18 R.evvel 1297/ 28 Şubat 1880).

⁴⁵ BOA., *İ. Maliye*, 1322 S/3, (3 Safer 1322/ 19 Nisan 1904).

⁴⁶ BOA., *DH.MB.HPS.*, 43/71, (26 C.ahir 1332/ 22 Mayıs 1914).

Evrak mahzenlerinde yer kalmadığında ise, günlük kullanılan evraklar kalem odalarında bırakılmayıp -aslında çok zahmetli bir iş olmasına rağmen- her akşam daha güvenli mahallere nakledilmektedir. Mesela Karahisar-ı Sahib sancağı hükümet konağı bitişiğindeki evrak mahzeninin muhasebe kalemi evrakını bir müddet sonra içine almamaya başlaması üzerine evrak ve defter kayıtlarının kalem odalarında bırakılmayıp her akşam uygun mahallere nakl edilmesi ve muhafazası kararlaştırılmıştır⁴⁷.

Edirne vilayetinde ise hükümet dairesi evrak mahzeninin, var olan evrakı almaması üzerine genişletmek ihtiyacı duyulmuştur. Fakat duvarları ve kubbesi çatlamış olan binanın tamirine harcanacak meblağ ile yeniden yapılmasının aynı paraya mâl olacağı anlaşıldığından yeni baştan inşasına karar verilmiştir⁴⁸. İnşaatın tamamlanma süreci de ilginçtir. Aslında bu mahzenin keşifnamesi 1306 (1888-89) senesinde hazırlanmış ancak inşaatı 1309 (1891-92) senesinde başlanabilmiştir. Söz konusu mahzen 1313 (1896) senesi sonlarında tamamlanabildiğinden ve aradan geçen bu süre zarfında malzemenin fiyatları artmış olduğundan arada oluşan fiyat farkının ödenmesine izin verilmiştir⁴⁹. Ayrıca daha sonra "*Edirne Defter-i Hakanî İdaresi*" için de bir evrak mahzeni inşa edilmiştir⁵⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzak vilayetlerinden biri olan ve aslında idarî anlamda merkez ile bağları zayıf görünen Yemen vilâyetinde de muhasebe ve mektûbî kalemleriyle diğer dairelerin evrakının muhafazası için bir arşiv yaptırılmıştır⁵¹. Ancak öyle anlaşılıyor ki, Yemen vilayeti bürokrasisine bu mahzen de yetmemiş ve daha sonraları evrak kalemi evrakı için Belediye Dairesi'nden aylık 20 guruşla bir göz evrak mahzeni kiralama yoluna gidilmiştir⁵².

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı vilayet ve sancaklarında bir çok kârgîr arşiv binaları inşa edilmiştir. Kurulan bu taşra arşivlerinin çoğu, II. Abdülhamid'in uzun süren saltanatı döneminde yapılmıştır. Tesbit edebildiklerimizin bazılarını şöyle sıralamak mümkündür⁵³:

⁴⁷ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4209, (28 Safer 1302/ 17 Aralık 1884).

⁴⁸ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 7007, (10 Şaban 1309/ 10 Mart 1892).

⁴⁹ BOA., *İ. Maliye*, 1313 Z/16, (21 Zilhicce 1313/ 3 Haziran 1896). H.1306 senesinde inşaatın keşif bedeli 32150 guruştur. İnşaat tamamlandığında bu masraf 40489 guruşu bulmuştur.

⁵⁰ BOA., *İ. Defter-i Hakanî*, 1319 S/1, (16 Safer 1319/ 4 Haziran 1901).

⁵¹ BOA., *İ. Maliye*, 1320 S/16, (17 Safer 1320/ 26 Mayıs 1902).

⁵² BOA., *DH.MB.HPS.*, 30/12, (25 Ramazan 1334/ 26 Temmuz 1916). Yemen Valiliği 1,5 yıllık kira borcunu ödemek istemektedir.

⁵³ Tüm vilayet, sancak ve kazalarda kurulmuş olan arşivler tablo halinde ekte verilmiştir. Bkz. Ek. III.

Teke sancağı hükümet konağı dahilinde⁵⁴; Dersim vilayeti merkezinde Tapu evrak ve defterleri için⁵⁵; Haleb'de Vergi Emaneti evrakı için⁵⁶; Yine Kütahya sancağında Vergi Emaneti için⁵⁷; Bitlis vilayet merkezi evrakı için hükümet konağında⁵⁸; Gümölcine sancağında⁵⁹; İlbasan hükümet konağı avlusunda Defter-i Hakanî Dairesi'yle müştereken⁶⁰; Maden sancağı hükümet konağı civarında⁶¹; Gelibolu hükümet konağı avlusunda⁶²; Kırkkilise sancağında⁶³; Kırcaali'de⁶⁴; Ertuğrul sancağında⁶⁵; Hamidabad sancağında⁶⁶; Kırşehir sancağında⁶⁷; Burdur sancağında⁶⁸; Kastamonu vilayet merkezinde⁶⁹ ve Berat sancağında⁷⁰ kârgîr arşiv binaları yapılmıştır. Ayrıca daha önce inşa edilmiş olan Biga sancağı evrak mahzeni de eksikleri tamam olarak kullanılmaya başlanmıştır⁷¹.

Taşrada sadece sivil idare için evrak mahzenleri yapılmamıştır. Bazı askerî kurumlar da evrak mahzenleri yaptırmıştır. Mesela “Dördüncü Ordu Kumandanlığı”, merkezin mühim evrakı ile Erkân-ı Harbiye harita ve mühendislik aletlerini muhafaza etmek için 1894 senesinde Erzincan'da çok güzel bir arşiv binası inşa ettirmiştir⁷².

Bazı yerlerde ise yapılmak istenen arşivlere merkezî idarenin verdiği cevabı tespit etmek mümkün olmamıştır. Mesela Karahisar-ı sahib sancağı, merkez ile bağılı kazâlar için yapılmak istenen 12 adet evrak mahzeninin 1.382.699 guruşluk

⁵⁴ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4434, (11 Şaban 1302/ 26 Mayıs 1885).

⁵⁵ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4609, (11 R.evvel 1303/ 28 Aralık 1885).

⁵⁶ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4787, (27 Şaban 1303/ 31 Mayıs 1886).

⁵⁷ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4825, (6 Ramazan 1303/ 8 Haziran 1886).

⁵⁸ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 6937, (26 Receb 1309/ 25 Şubat 1892).

⁵⁹ BOA., *İ. Maliye*, 1310 Ca/27, (27 C.evvel 1310/ 17 Aralık 1892).

⁶⁰ BOA., *İ. Maliye*, 1310 N/19, (25 Ramazan 1310/ 12 Nisan 1893).

⁶¹ BOA., *İ. Defter-i Hakanî*, 1310 Za/4, (29 Zilkade 1310/ 14 Haziran 1893).

⁶² BOA., *İ. Maliye*, 1315 Ra/4, 8 R.evvel 1315/ 7 Ağustos 1897).

⁶³ BOA., *İ. Maliye*, 1316 Ş/9, (14 Şaban 1316/ 28 Aralık 1898).

⁶⁴ BOA., *İ. Maliye*, 1319 C/20, (18 C.ahir 1319/ 2 Ekim 1901).

⁶⁵ BOA., *İ. Maliye*, 1319 Z/17, (22 Zilhicce 1319/ 1 Nisan 1902).

⁶⁶ BOA., *İ. Maliye*, 1321 S/25, (23 Safer 1321/ 21 Mayıs 1903).

⁶⁷ BOA., *İ. Maliye*, 1321 N/25, (30 Ramazan 1321/ 20 Aralık 1903).

⁶⁸ BOA., *İ. Maliye*, 1322 M/3, (2 Muharrem 1322/ 19 Mart 1904).

⁶⁹ BOA., *İ. Maliye*, 1325 C/30, (19 C.ahir 1325/ 30 Temmuz 1907).

⁷⁰ BOA., *İ. Maliye*, 1326 R/3, (2 R.ahir 1326/ 4 Mayıs 1908).

⁷¹ BOA., *İ. Maliye*, 1321 N/24, (29 Ramazan 1321/ 19 Aralık 1903).

⁷² *Servet-i Fünûn*, C.X, no, 243, Sene, 26, T.evvel 1311, sh., 135-136. Burada bu mahzenin bir fotoğrafı bulunmaktadır. Özellikle bu dönemde yapılan okul vs.resmî binaların belli bir formu olduğu düşünülecek olursa vilayetlerde kurulan evrak mahzenlerinin de bu arşive benzemesi ihtimal dahilindedir. Bu kaynaktan beni haberdar eden hocam Prof.Dr. Özcan Mert'e teşekkür ederim.

havalenâmesinin gönderilmesi istenmiştir⁷³. Paranın ödenip ödenmediği hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak meblağın büyüklüğü ve harp zamanı olduğu dikkate alınrsa bu paranın verilmediği tahmin edilebilir.

Bazı vilâyet ve sancaklarda ise uzun bir süre kârgîr evrak mahzeni yapılamamıştır. Bu durumlarda genellikle başvuru çarelerinden biri şehir içinde mümkünse hükümet konağına yakın yerlerde kârgîr bina kiralama yoluna gitmek olmuştur. Ancak hükümet konağına yakın uygun mekânlar bulunmadığı da görülmektedir. Mesela Erzincan sancağında evrak mahzeni olmaması sebebiyle evrakların Taşınhan mevkiinde kârgîr odalara doldurulduğu ve odaların hükümet dairesine epey uzak olması dolayısıyla evrakın naklinde hamallara fazla ücret ödenip kirasının da fazla para tuttuğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine hükümet dairesi bitişindeki arsa üzerine yeni bir evrak mahzeni inşâsına karar verilmiştir⁷⁴. Kiralama yöntemine daha çok kazâ yönetimlerinin başvurduğu görülmektedir.

3- Kazalarda Arşivlerin Kuruluşu

Taşrada kazâ idarî birimlerinin, evrak hacmi az olsa bile arşivlik malzemeleri bulunmaktaydı. Ancak hem kazâ idarelerinin evrak hacminin azlığı hem de yapılacak arşiv binasının maliyeti göz önüne alınarak kazalarda daha az evrak mahzenleri yapıldığı görülmektedir. Yine de bazı kazalarda özel evrak mahzenleri kurulmuştur. Mesela Ortaköy⁷⁵, Tire⁷⁶ ve Malkara kazâlarında kârgîr arşiv binaları inşa edilmiştir⁷⁷.

Yine “Üsküdar Adliye Dairesi”ne ait evrak mahzenin yıkılarak eskisi yerine yapılmasına karar verilmiştir. Ancak evrak mahzeni olarak kullanılmakta olan Dürrî-zâde konağının mutfak binasında bulunan evrak ve defterler rutubetten okunamaz hale geldiği ve daha sonra yürürlüğe konan talimatnâme gereğince

⁷³ BOA., *DH.MB.HPS.*, 33/20, (29 C.ahir 1336/ 11 Nisan 1918). Yine *Urfa* livası tahrirat kalemi evrakı için yaptırılacak evrak mahzeninin 745 guruşa çıkacağı hesap edilmiştir. Ancak burada da paranın veriliş verilmediğini tesbit edemedik. *DH.MB.HPS.*, 30/13, (7 Şevval 1334/ 7 Ağustos 1916).

⁷⁴ BOA., *İ. Maliye*, 1325 L/30, (26 Şevval 1325/ 2 Aralık 1907). Erzincan'dakine benzer bir problem de Samsun'da ortaya çıkmıştır. Burada hükümet konağı yanmış olduğundan kayıtların hükümet dairesine uzak olan bedestende kiralananmış olan mağazada muhafaza edildiği ancak evrakların geceleri dairelerde bırakılmasının güvenli olmaması ve bu evrakın da her gün getirilip götürülmesinin sebep olduğu sıkıntılar göz önüne alınarak yeni bir evrak mahzeni inşâsına izin verilmiştir. *İ. Maliye*, 1311 L/20, (29 Şevval 1311/ 5 Mayıs 1894).

⁷⁵ BOA., *İ. Maliye*, 1310 Ş/11, (19 Şaban 1310/ 8 Mart 1903).

⁷⁶ BOA., *İ. Maliye*, 1319 C/33, (22 C.ahir 1319/ 6 Ekim 1901) Ayrıca aynı konuda bkz. *İ. Maliye*, 1323 R/40, (20 R.ahir 1323/ 24 Haziran 1905).

⁷⁷ BOA., *İ. Maliye*, 1320 Ca/4, (13 C.evvel 1320/ 18 Ağustos 1902).

icrâ dairesi evrakının tasnifine başlanmış olması yüzünden ve konakta bulunan evrakı yeni yapılacak mahzenin de almayacağı anlaşıldığından mahzenin genişletilmesi yoluna gidilmiş⁷⁸ ve iki oda daha ilave edilmiştir⁷⁹.

Kazâ idareleri, arşiv binası yaptıramayınca biriken kayıtlarının muhafazası için daha çok hükümet konakları civarında kârgîr binaların kiralanması yoluna gitmişlerdir. Mesela İnebolu kazâsında evrak mahzeni olmaması sebebiyle özellikle günlük olarak kullanılacak daireler evrakının muhafazası için kârgîr bir mağaza kiralanmıştır⁸⁰. Ancak daha sonra tahliye edilen bu mağazanın eskiye ait 6 aylık kira bedeli olan 300 guruş havalênâme bedeli ödenmiştir⁸¹.

Kazâ idarelerinin arşivlerinin olmayışının getirdiği sıkıntılar zaman zaman merkezî yönetime bildirilmiştir. Nitekim Ekim 1913 tarihinde Adliye nazırından Dahiliye Nezaretî'ne gönderilen bir tahriratta; Adapazarı ve Kandıra kazâlarında hükümet dairelerinin evrakı saklamak için özel bir yerleri olmaması dolayısıyla ekserisi adliye evrakı olan belgelerin emniyetli yerlerde muhafaza edilemediği teftiş sonucu anlaşıldığından ve diğer kazâlarda da aynı durumla karşılaşıldığından, bundan sonra yapılacak hükümet konakları içinde birer evrak mahzeni yapılmasının gözden uzak tutulmaması istenmiştir⁸². Ancak ardından girilen I. Dünya savaşı ve imparatorluk yönetiminin sona ermesi bu önerinin fiilen uygulanmasını imkansız hale getirmiştir.

4- Yapımına İzin Verilmemiş Bazı Mahallî Arşivler

Taşrada evrak mahzeni yapımı isteklerine merkezî hükümetçe Tanzimat'tan itibaren genel olarak müsbet cevap verilmiştir. Ancak yine de hükümetin para hususunda sıkışık olduğu zamanlarda bazı girişimlere soğuk bakılmıştır. Şunu da ilave edelim ki merkezî idare, arşiv inşa taleplerine genelde kesin bir dille ret cevabı vermeyip meselenin hallini daha uygun bir zamana bırakmaktadır. Mesela 1854 tarihinde Kala-i Sultaniye'de defterlerle mühim evrak hıfzı için bir kârgîr mahzen inşa edilmesi maksadıyla Biga Mutasarrıflığı tarafından yapılan başvuruya böyle bir binanın her ne kadar lüzumu inkâr edilemez ise de daha uygun bir zamana bırakılarak şimdilik Çanakkale içinde kârgîr bir yere nakledilmesi cevabı verilmiştir. Oysa mutasarrıf, böyle bir yer mevcut

⁷⁸ BOA., *DH.MB.HPS.*, 34/19, (16 Ramazan 1336/ 25 Haziran 1918).

⁷⁹ BOA., *DH.MB.HPS.*, 138/17, (24 Receb 1340/ 23 Mart 1922).

⁸⁰ BOA., *DH.MB.HPS.*, 29/18; (10 Muharrem 1333/ 28 Kasım 1914).

⁸¹ BOA., *DH.MB.HPS.*, 31/19, (30 C.evvel 1336/ 13 Mart 1918). Yine *Sinop*'ta nüfus evrak ve kuyudu için evrak mahzeni olarak kullanılmak maksadıyla aylık 1 lira ücretle kiralanın bir mahallin kirası yüksek bulunarak düşürülmesine karar verilmiştir. *DH.MB.HPS.*, 29/66, (24 R.evvel 1334/ 30 Ocak 1916).

⁸² BOA., *DH.MB.HPS.*, 112/3, (4 Zilkade 1331/ 5 Ekim 1913).

olmadığından evrak ve defterlerin ahşap olan “*Mutasarrıf konağı*”nda muhafaza edilmekte olduğunu bildirmektedir⁸³.

Esasen I. Dünya Savaşı sırasında taşradan gelen arşiv inşa taleplerine, bütçenin imkânları yetersiz kaldığından merkezî idare tarafından daha sık menfi cevap verilmeye başlandığı görülmektedir. Mesela en ilginç isteklerden birisi Sivas vilayetinden gelmiştir. Vilayete bağlı kazaların hiç birisinde evrak mahzeni olmaması sebebiyle belgelerin memurların kalem odalarında tutulduğu ve bu halin kayıtların hüsn-i muhafazası ve intizamını güçleştirdiği gibi bir yangın durumunda hükümetin asıl kayıtlarını teşkil eden “*Nüfus, Defter-i hakanî ve Emlak Daireleri*”ne ait kayıtların yok olması birçok adama ve paraya mâl olacağından her kazada cüzî masrafla birer evrak mahzeni yaptırılmak istenmişse de bütçede para olmaması gerekçe gösterilerek ret cevabı verilmiştir⁸⁴.

Çorum sancağında ise daha önce bir evrak mahzeni yapılmış⁸⁵, ancak bu mahzen kayıtların tamamını almadığı gibi, hükümet dairesi de ahşap olup mevcut personeli dahi almadığından kayıtların korumasız kalması üzerine konak avlusunda yeni bir evrak mahzeni daha inşa etmek için para istenmiş, fakat bütçede para olmaması sebebiyle şimdilik kaydıyla ödenemeyeceği cevabı verilmiştir⁸⁶. Yine Arapgir resmî daireleri için inşa edilmek istenen arşiv binasına bütçede para olmaması sebebiyle verilen cevap menfi olmuştur⁸⁷. Bunun gibi Isparta sancağında da yıkılmış olan hükümet dairesine ait evrak mahzeninin yeniden inşası için gerekli tahsisatın bir sonraki bütçeye konulmasının kararlaştırıldığı ve o zaman icabına bakılacağı bildirilmiştir⁸⁸. Büyük ihtimalle savaş durumu dolayısıyla bütçe imkanları kısıtlı olduğundan inşaat gerçekleşmemiştir.

Büyük harb yıllarında devlet değil yeni arşiv binası inşasına, kiralama yöntemine bile pek sıcak bakmamaktadır. Nitekim Düzce'de bir evrak mahzeni bulunmaması dolayısıyla dairelere ait kayıtlar dağınık bir şekilde ve âdi sandıklarda tutulduğundan hükümet konağı yanında kârgîr bir binanın senelik 10 lira icarla kiralananmak istenmesine Dahiliye Nezareti, bütçeye tahsisat konulmadığı ve konulsa bile kira bedelinin çok yüksek olduğu gerekçelerini ileri sürerek ret cevabı vermiştir⁸⁹.

⁸³ BOA., *Cevdet Dahiliye*, 4223, (7.C.ahir 1270/ 7 Mart 1854).

⁸⁴ BOA., *DH.MB.HPS.*, 23/11, (29 C.evvel 1333/ 14 Nisan 1915).

⁸⁵ BOA., *İ. Maliye*, 1321 Z/5, (7 Zilhicce 1321/ 24 Şubat 1904).

⁸⁶ BOA., *DH.MB.HPS.*, 22/61, (9 C.evvel 1332/ 5 Nisan 1914).

⁸⁷ BOA., *DH.MB.HPS.*, 28/45, (4 C.evvel 1332/ 31 Mart 1914).

⁸⁸ BOA., *DH.MB.HPS.*, 24/26, (10 Şevval 1335/ 30 Temmuz 1917).

⁸⁹ BOA., *DH.MB.HPS.*, 46/20, (15 C.evvel 1333/ 31 Mart 1915).

5- Mahallî Arşivlerin Yok Olmasına Sebep Olan Faktörler

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı merkezinde olduğu gibi taşrada da büyük bir arşivcilik hamlesi gerçekleştirilerek kazâlara varıncaya kadar arşivler oluşturulmuş ve eski kayıtlar koruma altına alınmışlardır. Ancak bu arşivler tarihi süreç içerisinde değişik faktörler tarafından ağır tahribata uğramışlardır. Bu faktörleri şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

a- Yangınlar ve Depremler

Yangınlar bütün Osmanlı tarihi boyunca merkez ve taşra arşivlerinin en büyük düşmanı olmuşlardır. Bu gibi durumlarda taşrada birikip yanan evrakın hiç kuşkusuz büyük bir kısmı yerine konulamamıştır. Ama yine de yanan evrakın bir kısmı özellikle tapu, nüfus gibi önemli kayıtlar, suretleri merkezden istenerek veya ellerinde kalan ile kısmen de olsa yenilenebilmiştir. Mesela Avrathisar kazâsı hükümet konağında yanmış olan tapu kayıtlarının yeniden düzenlenebilmesi için, 1287 (1870) senesine kadar yürürlükte olan koçan usûlü sebebiyle yalnızca icmâl kayıtlarının bulunduğu ve bu tarihten 1299 (1882) senesi sonuna kadar ise yanmış olan arazi ve emlakın daimî ve yoklama cedvellerinin (210.000 adet), beheri üçer paradan yazdırılmasına karar verilmiştir. Yazım masrafı ise, tapuya ait olan kayıtların tanzimi önemli ve acil görülerek hemen ödenmiştir⁹⁰.

Saruhan sancağında ise hükümet konağı yandığında Defter-i Hakanî kaleminin ihmali dolayısıyla merkez kazâsının esas yoklama defterleriyle 6 senelik evrak ve defterleri, evrak mahzeni olduğu halde kalem odasındaki dolaplarda bırakılması yüzünden tamamen yanmıştır. Bu kayıtların yeniden tanzimi için harcanacak toplam 22.800 guruşun, yargılanıp suçlu bulunurlar ise sebep olanlardan tahsil edilmesine ve bu arada işin gecikmemesi için paranın hemen maliyece ödenerek kayıtların bir an önce yenilenmesine gayret gösterilmiştir⁹¹. Bu olaydan da anlaşıldığı üzere aslında evrak mahzeni olmasına rağmen kayıtlar çok önemli olsa bile mahzene konulmadığından evrakın korunması açısından arşiv binası yapılması her zaman yeterli olmamaktadır.

Yine Karahisar-ı Şarkî livasında nüfus kayıtlarının ve vukuat defterlerinin yanması üzerine, nüfus sayımı müsveddeleri arşivden çıkarılıp temize çekilmeye başlanarak 3 kâitle ancak 3 ayda bitirilebileceği tahmin edilmiştir. Ancak nüfus sayımının yapıldığı 1320 (1904) senesinden 1331 (1915) senesi mayısına kadar geçen sürede yürütülen 11 senelik nüfus vukuatının tekrar vücuda getirilemeyeceği de açıkça ifade edilmiştir⁹².

⁹⁰ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4436, (13 Şaban 1302/ 28 Mayıs 1885).

⁹¹ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 6643, (20 R. evvel 1309/ 24 Ekim 1891).

⁹² BOA., *DH.SN.THR.*, 68/83, (29 C. ahir 1334/ 3 Mayıs 1916).

Hiç kuşkusuz bütün birimler bu kadar şanslı değillerdir. Malkara kazasında hükümet konağında çıkan yangın sonucunda mahvolan nüfus kayıtlarıyla sicillerin yenilenebilmesi için kayıtlar merkezden istenilmiş, ancak verilen cevapta kayıtları yanmış bazı kazalarla beraber yeniden nüfus tahriri yapılacağı bildirilmiştir⁹³. Oysa nüfus tahrirlerinin o kadar çabuk yapılamadığı görülmektedir. Nitekim Kütahya sancağında yanan Askeriye Dairesi içinde bulunan Nüfus Müdürlüğü Dairesi'nin bütün evrak ve defterleri yok olmuştur⁹⁴. Üzerinden üç sene geçmesine rağmen halâ burada nüfus sayımı yapılamamıştır. Bu durumda nüfus işlemleri mahalle ve köy ihtiyar heyetleri ellerinde bulunan ikinci müsvedde nüshalara dayanılarak yapılmaya çalışılmış, bu da hem güvenli olmadığından ve hem de halka büyük eziyet vermesi yüzünden bu iş için gerekli paranın bütçeye konması istenilmiştir⁹⁵.

Yangınlar konusunda merkezî idareler, taşra yöneticilerini imparatorluğun sonuna kadar uyarmaktan geri durmamışlardır. Nitekim Mart 1918'de Dahiliye Nezareti, taşra birimlerine gönderdiği genelgede; bir zamandan beri hükümet konaklarında dikkatsizlik sonucu çıkan yangınlarda mahallerinde saklanan ve tek nüsha olan özellikle "*Kuyud-ı tasarrufiyye*"ye ait belgelerin yok olmasının ciddi hukuki sorunlara yol açtığını ve halkın zararına sebep olduğu hatırlatılarak yangınlar konusunda dikkat edilmesi konusunda uyarılarda bulunmuştur⁹⁶. Ancak yukarıda verdiğimiz örnekler göz önüne alınırsa bu uyarıların pek fazla dikkate alındığı söylenemez.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen büyük depremler de arşivlerde yıkımlara sebep olmuşlardır. Mesela Sakız hükümet konağı bitişiğinde bulunan kârgîr evrak mahzeninin deprem sebebiyle yıkılması üzerine, tamir ve inşasının ertelenmesi halinde evrak ve defterlerin açıkta kalacağı ve kış da yaklaşmakta olduğundan işin bir an önce tamamlanması maksadıyla bir memur-ı mahsus vasıtasıyla tamiratının gerçekleştirildiği bildirildiğinden harcanan para ödenmiştir⁹⁷. Ancak buralardaki evrakın ne hâle geldiğini tahmin etmek güçtür.

b- Memurların Sebep Olduğu Tahribat

Arşiv malzemesinin yok olmasına ya da yıpranmasına sebep olan faktörlerden birisi de memurların kötü kullanımudur. Bazı yerlerde bu o kadar

⁹³ BOA., *DH.SN.THR.*, 75/25, (4 Şevval 1335/ 24 Temmuz 1917).

⁹⁴ BOA., *DH.SN-M*, 39/46, (16 C.ahir 1335/ 9 Nisan.1917).

⁹⁵ BOA., *DH.SN.THR.*, 86/17, (15 R.ahir 1338/ 7 Ocak 1920).

⁹⁶ BOA., *DH. MB. HPS.M.*, 32/90 (C.1336/3.1918).

⁹⁷ BOA., *İ. Şura-yı Devlet*, 4222, (21 R.evvel 1302/ 8 Ocak 1885). Yine *Bahkesir*'de deprem dolayısıyla 3 evrak mahzeni harap olmuşsa da tamir ettirilmiştir. *İ. Maliye*, 1318.R/11, (12 R.ahir 1318/ 9 Ağustos 1900).

ileri boyutlara varmıştır ki kayıtların yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim Sivas'ın Yenihan kazâsı Tahrirat Kalemi kayıtlarının kullanılamayacak ve hatta muamelât ve resmî muhaberâtın düzgün bir şekilde işleyişine engel teşkil edecek hale gelmesi üzerine, 200 guruş sarfiyla yenilenmesine karar verilmiştir⁹⁸. Ayrıca insanların, yapılan yolsuzlukların da birer kanıtı olarak, arşivleri kasdî olarak yok etmek için teşebbüste bulduklarına da tesadüf edilmektedir. Mesela Filibe sancağı Meclis Dairesi'nin arşivi, hükümetin fikrine göre İl Meclis Komisyonu'ndaki yolsuzlukları kapatmak maksadıyla yakılmak istenmişse de son anda görülüp önlenebilmiştir⁹⁹.

c- Savaşlar Ve Toprak Kayıpları

Osmanlı Devleti, geniş topraklarını XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk yirmi yılında yaşadığı ağır savaşlar sonucu yitirmiştir. Özellikle bizim tarihlerimizde 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Türk-Rus harbinde Osmanlı İmparatorluğu, Balkan coğrafyasının büyük çoğunluğunu ve Doğu Anadolu'da da Erzurum'a kadar olan topraklarını kaybetmiştir. Bu savaş hengâmında Osmanlı kayıtları büyük oranda ya yok edilmiş ya da oralarda kalarak düşman eline geçmiştir.

Yine 1897 Yunan muharebesi esnasında da bazı yerlerin kayıtları yok olmuştur. Mesela Loros kazâsı hükümet evrakı ile nüfus defterlerinin savaş sırasında tamamen yok olması üzerine bu evrakın yeniden tanzimi için köy köy dolaşıp tesbitlerde bulunacak bir komisyon oluşturularak mesele halledilmiştir¹⁰⁰.

Balkan savaşları sırasında (1912-1913) ise harp mevkileri ve civarındaki resmî evrakın emin mahallere nakli emredilmiştir. Bu savaşlar sırasında nerelerin ve ne kadarının emin mahallere nakledildiğini bilemiyoruz. Ancak Edirne Defterdarlığı'nın, evrakı nakledilirken sarfettiği 20.000 guruş Hazine'ce ödenmiştir¹⁰¹.

Osmanlı taşrasında esas büyük arşiv kayıpları, I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve daha sonra gelen işgal dönemlerinde gerçekleşmiştir. Bu kayıplara düşman bombardımanları ya da kasdî saldırılar sebep olduğu gibi, bazen de resmî kayıtların düşman eline geçmemesi için bizzat yerel yöneticiler tarafından imha yoluna gidildiğine dair bazı işaretler görülmektedir. Ancak öyle anlaşılıyor ki yerel idareciler, bütün şartları zorlayarak en azından önemli kayıtlarını daha güvenli gördükleri iç bölgelere nakletmişlerdir. Yine de gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse

⁹⁸ BOA., *DH.MUİ.*, 8-2/54, (28 Şaban 1327/ 14 Eylül 1909)

⁹⁹ BOA., *Y.A.HUS.*, 516/165, (23 Şevval 1320/ 23 Ocak 1903).

¹⁰⁰ BOA., *İ. Dahiliye*, 1316 R/17, (20 R.ahir 1316/ 7 Eylül 1898).

¹⁰¹ BOA., *Meclis-i Vükelâ*, 175/26, (3 R.ahir 1331/ 12 Mart 1913).

daha sonraki Yunan işgali sırasında taşra arşivleri ciddi oranda bir tahribat ile yüz yüze kalmışlardır.

I. Dünya Savaşı sırasında ilk önemli tehlikeye maruz kalan Karadeniz sahillerindeki şehir ve kasabalar olmuştur. Düşman gemilerinin resmî daireleri hedef haline getirdikleri anlaşıldığından resmi kayıtların korunabilmesi için evraklar resmî dairelerden çıkarılıp sivil binalar kiralanarak oralara konulmuş, ya da daha güvenli olan iç kısımlara nakledilmiştir. Nitekim Kastamonu nüfus müdürü, Sinop, İnebolu, Cide, Ayancık ve Gerze gibi iskelelerden maliye evrakının iç kısımlara nakledildiğini oysa nüfus kayıtları için böyle bir emir verilmediğinden bunlara kıyasen nüfus kayıtlarının da nakledilip edilmeyeceğini sormaktadır¹⁰². Merkezî nüfus idaresi, işlerin durabileceği uyarısını yapmakla beraber olağanüstü durumu göz önüne alarak kararı vilayete bırakmıştır. Yine bombardıman tehlikesiyle karşılaşan Trabzon valiliği, merkez ve kazaların evrakını sivil binalara nakletmiştir¹⁰³.

Ancak bombalardan kurtulamayanlar da olmuştur. Mesela Giresun kazâsı hükümet dairesinin bombardımana uğraması sebebiyle kurtarılabilen nüfus ve tapu dairelerine ait kayıtlar, aylık bir buçuk lira ile kiralanmış bir binaya aktarılmıştır. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra bu dairelerin evrakı hükümet konağına geri taşınmıştır¹⁰⁴.

İstila tehlikesine maruz kalan yerlerde bazen imkansızlıklar yüzünden de kayıtlar kurtarılamamıştır. Mesela Erzincan'ın tahliyesi esnasında nakliye aracı yokluğundan nüfusa ait kayıtların nakledilememesi dolayısıyla Erzincan merkez kazası ile Pülümür evrakı tamamen ve Refahiye evrakı ise kısmen ziyan olmuştur¹⁰⁵.

Yine istilâ esnasında Revanduz kazâsı ve nahiyelerine ait birçok defter ve evrak terk edilmek zorunda kalınmıştır. Bu hususta Revanduz nüfus memurunun ilgisizlik ve ihmali olup olmadığı, ayrıca cezayı gerektirecek bir davranışı varsa araştırılarak ortaya çıkartılmasına karar verilmiştir¹⁰⁶.

¹⁰² BOA., *DH.SN.THR.*, 58/28, (26 Muharrem 1333/ 14 Aralık 1914).

¹⁰³ BOA., *DH.MB.HPS.*, 29/59, (21 R. evvel 1334/ 27 Ocak 1916).

¹⁰⁴ BOA., *DH.MB.HPS.*, 46/42, (15 C. evvel 1336/ 26 Şubat 1918).

¹⁰⁵ BOA., *DH.SN.THR.*, 81/70, (21 Zilkade 1336/ 28 Ağustos 1918).

¹⁰⁶ BOA., *DH.SN.THR.*, 71/11, (30 Zilkade 1334/ 28 Eylül 1916).

Revanduz'da zayi olan kayıtların dökümü şöyledir:

<i>Zayi Olan Belgenin Türü</i>	<i>Aded</i>	<i>Zayi Olan Belgenin Türü</i>	<i>Aded</i>
Atık Nüfus Defteri	20	Yer Değiştirme kaydı	50
Cedid Nüfus Defteri	10	Boşanma kaydı	49
Semenli Tezkire-i Osmanî	288	Vefiyât kaydı	344
Semensiz Tezkire-i Osmanî	149	Günlük kayıt	1
Evlilik durumu ile ilgili kayıtlar	200	Evrak-ı Nakdiyye kaydı	1
Doğum kaydı	242	Cedvel	1

Görülüyor ki Osmanlı merkezî idaresi harp esnasında tüm idarî birimlere gerekli uyarıları yapmış olmalıdır. Zira Bâbü'lî'nin yerel yöneticileri bu işten sorumlu tutması açıkça buna işaret etmektedir.

Musul'da ise İngilizlerle savaş ihtimali üzerine ordu kumandanı, vilâyet defterdarına maliye evrakının Diyarbekir'e nakli emrini vermiş ve diğer daire evrakı için de vilayeti uyarmıştır¹⁰⁷. Fakat mütareke üzerine bu evrakın bir kısmı celb edilmiş ve geri kalanların da yakılması ve imhası yoluna gidilmiştir. Daha sonra İngilizlerin şehri işgale başlamaları üzerine valilik, özellikle önemine binaen vilayete ait şifre muhaberâtını yakacağını söylerek acilen İstanbul'dan cevap beklediğini bildirmiştir¹⁰⁸. Ne yazık ki bundan sonra Musul vilayeti evrakının başına neler geldiği bilinmemektedir.

I.Dünya Savaşı sonunda bazı Osmanlı merkezî daireleri, taşradaki idarî birimlerinden taşra kayıtlarının durumunu sormuştur. Mesela 1918 senesi ortalarında "*Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi*", işgal görmüş birçok vilayetten zayiata uğramış evrakı olup olmadığını sormuştur. Buna verilen cevapların dökümü şöyledir¹⁰⁹:

¹⁰⁷ BOA., *DH.KMS.*, 48/32, (7 Muharrem 1337/ 13 Ekim 1918).

¹⁰⁸ BOA., *DH.KMS.*, 49-1/28, (29 Muharrem 1337/ 4 Kasım 1918).

¹⁰⁹ BOA., *DH.SN.THR.*, 86/17, (14 Ramazan 1336/ 23 Haziran 1918).

<i>Mevki</i>	<i>Açıklama</i>
Bitlis Vilayeti	Merkez kazâsı ile köylerine ait nüfus defterleri tamamen zayi olup müsveddeler kurtarılmış; Ahlat kazâsı nüfus defterleri tamamen zayi; Hizan kazâsının sicilleri kurtarılmış ise de diğer evrakları bulunamamış; Muş ve Bulanık sicilleri Diyarbakir'e nakl edilmiştir.
Cebel-i Lübnan Sancağı	Zayi olmuş evrakı yoktur.
Erzincan Sancağı	İstila sırasında nüfus kayıtlarının tamamı zayi olmuştur.
Erzurum Vilayeti	Nüfus sicillerinin tümü zayi olmuştur.
Kudüs Mutasarrıflığı	Kudüs, Gazze, Yafa ve Halilü'r-Rahman kazâları nüfus sicillerinin tamamı kurtarılmıştır.
Mamuratü'l-aziz Sancağı	Dersim hadisesinde; Mazgird, Nazımiye ve Ovacık kazâları sicilleri tamamen ve Çarsacak kazâsı sicilleri kısmen zayi olmuştur.
Musul Vilayeti	Revanduz kazâsı nüfus sicilleri zayi olmuştur.
Suriye Vilayeti	Zayi olmuş evrakı yoktur.
Trabzon Vilayeti	Vakf-ı Kebîr ve Atina kazâlarının 60'tan fazla köyünün sicilleri zayi olmuştur. Mahallî hükümetçe dahile nakledilmiş olan evrakın ise bir kısmının Sivas'ta olduğu tesbit edildiğinden geri getirilmesi için teşebbüse geçilmiştir.
Van Vilayeti	Vilayetin idarî ve malî kayıtlarının tümü zayi olmuştur.
Zor Sancağı	Ani kazâsı nüfus kayıtları yağmaya uğradığından tamamı zayi olmuştur.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Şark vilayetlerindeki arşiv kayıplarının çok fazla olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle ilk önce Rus işgali gören ve daha sonra da Ermeniler tarafından işgal olunan yerlerdeki nüfus kayıtlarının yağmalanarak yok edilmiş olması dikkat çekicidir.

1919 yılında Yunan işgali altına giren Anadolu ve Trakya'nın bir kısmında da mahallî arşivler ciddi bir imha tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Nitekim Yunan işgali altına düşmüş Erdek, Ayvacık vs.mahallerde kayıtların imha

edildiği söylendiğinden doğruluk derecesi İstanbul nüfus müdürü tarafından öğrenilmek istenmişse de Sicill-i Nüfus Müdüriyeti bilmediğini ifade etmiştir¹¹⁰.

Yine Yunanlılar tarafından, diğer yerlerde yapıldığı gibi, İzmir'deki posta kayıtlarının ve pullarının imhası muhtemel olduğundan kayıtlar ve pulların biran önce merkeze nakli istenilmiştir¹¹¹. Bu kayıtların ne kadarı kurtarıldığı belli değildir. Ancak Yunanlıların çekilirken bir çok yeri olduğu gibi İzmir'i de yaktıkları göz önüne alınırsa durumun vahâmeti daha iyi anlaşılabilir.

İstanbul'u işgâl eden özellikle İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin arşiv mekanlarına karşı gayri ciddi tutumları dikkat çekicidir. Mesela Üsküdar'da daha önce yapılmış olan evrak mahzenlerinden ikisinin İngiliz jandarmalarınca işgâl edilerek ahır haline getirilmesi ve birinin de tevkifhânece mutfak olarak kullanılması üzerine Adliye'ye ait evrak, ahşap bir dairenin bodrumuna konulmak zorunda kalmıştır. Bir yangın durumunda tamamının yok olma tehlikesi yüzünden bari mahzenlerden bir tanesinin tahliye talebine İngilizler, hayvanlarını koyacak yer olmaması dolayısıyla boşaltamayacakları cevabını verdiklerinden hiç olmazsa mutfak olarak kullanılan diğer mahzenin tahliye edilerek adliye evrakına tahsisine karar verilmiştir¹¹².

Görülüyor ki Osmanlı idarecileri, taşradaki arşivleri korumak ve emin mahallere nakletmek için çok ciddi bir çabanın içine girmişlerdir. Burada tespit edebildiklerimiz çok cüzi bir olgular demetidir.

C- MAHALLÎ ARŞİVLERDEN GERİYE KALAN

Altı asır boyunca üç kıtada hakimiyet kurmuş olan Osmanlı Devleti, bu coğrafyadan çeşitli faktörler sebebiyle ağır ağır çekilmek zorunda bırakılmış ve Osmanlı idarî sisteminin ürünü olan bir çok arşiv malzemesini de kaçınılmaz olarak oralarda bırakmak zorunda kalmıştır¹¹³. Bugün bu arşivlerin yok edilmekten kurtulabilen bir kısmı Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkmış değişik ülkelerin arşiv, müze, kilise ve manastırlarında muhafaza edilmektedir. Ana hatlarıyla da olsa bunlara bir göz atarsak taşra arşivlerinden, Osmanlı memleketinin bu eski beldelerinde neler kaldığı hakkında bir fikir sahibi olabiliriz.

¹¹⁰ BOA., *DH.SN.THR.*, 88/86, (1 Şaban 1340/ 30 Mart 1922).

¹¹¹ BOA., *Meclis-i Vükela*, 221/265, (23 Zilhicce 1339/ 28 Ağustos 1921).

¹¹² BOA., *DH.MB.HPS.*, 138/17, (24 Receb 1340/ 23 Mart 1922).

¹¹³ Dünya'daki Osmanlı arşiv malzemesinin bulunduğu yerler ve yapılan yayınlar hakkında bkz. Jan Reyehman-Ananiasz Zajaczkowski, *Osmanlı-Türk Diplomatikas El Kitabı*, Çev. Mehmet Fethi Atay, İstanbul 1993.

Rumeli'deki bazı vilâyetlerin arşivleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında korunamamış ve büyük tahribata uğramıştır. Bulgaristan'da 1879 senesinde Sofya'da kurulan Cyril ve Methodius Milli Kütüphane'sinin ilk 20 senesinde değişik şehirlerde bulunan önemli arşivler ve kütüphanelerdeki malzeme toplanarak Milli Kütüphane'ye nakledilmiştir. Bugün Bulgaristan'ın Milli Kütüphanesi'nde bulunan 350.000 gömlek içinde 1.000.000 tasnifli, 500.000 tasnifsiz belge, 700 adet maliye defteri, 405 adet timar ve zeamet defteri ile 191 adet şer'iyeye sicili bulunmaktadır¹¹⁴. Bir rivayete göre Tulça vilayeti arşivi Vali Said Paşa tarafından İstanbul'a nakledilirken Bulgaristan'da alıkonulmuş ve bu fon "Türk Arşivi" adı ile Bulgar Millî Kitaplığı'nın 1879'da kurulan Şarkiyat bölümünün ilk nüvesini teşkil etmiştir¹¹⁵. Bugün bu koleksiyonda çoğunluğu XVIII-XIX. yüzyıllara ait olmak üzere 10.000'den fazla belge bulunmaktadır. Bulgaristan'da bazı kilise ve manastırlardan başka mahallî kütüphane ve müzelerde, mesela Filibe, Vidin ve Koprivnica'da bir miktar arşiv malzemesi mevcuttur¹¹⁶.

Eski Yugoslavya cumhuriyetleri ile Voyvodina ve Kosova özerk bölgelerinin de arşivleri Türk dökümanları bakımından oldukça zengindir. Özellikle Dubrovnik ve Belgrat arşivleri ciddi bir önem arz etmektedir. Başlangıçta birçok Türkçe belge Dubrovnik arşivlerinde muhafaza edilmekteyken Dubrovnik'in Avusturya tarafından ilhakı üzerine bunların bir bölümü Avusturya Saray ve Devlet Arşivlerine nakledilmiştir. 1919'da bu arşivlerin -bir kısmı hariç- Yugoslavya'ya iadesi üzerine Belgrat'taki Sırbistan Bilimler Akademisi koleksiyonuna dahil edilmişse de daha sonra bu dökümanlar tekrar Dubrovnik'e gönderilmiştir. Dubrovnik arşivi belgeleri beş-on bin civarındadır. Belgrat'ta Bilimler Akademisi'nde var olan belgeler haricinde Devlet Arşivi'nde de birçok Türkçe belge mevcuttur. Bunların dışında Zagreb, Split ve Zadar'da değişik kurumlarda ve manastırlarda korunan bazı belgeler ve seriye sicilleri bulunmaktadır¹¹⁷.

Bosna-Hersek "Ülke Müzesi" resmî olarak 1913'te kurulmuştur. 1915 senesinde Bosna-Hersek vilayeti arşivinin yaklaşık 250.000 belgesi buraya nakledilmiştir. Bunlara 1938'de Banja Luka Mutasarrıflığı'na ait arşivler de eklenmiştir. Yine Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde de Türk

¹¹⁴ Necati Aktaş- Seyit Ali Kahraman, *Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı*, Ankara 1994, s.XVII.

¹¹⁵ Atilla Çetin, "Osmanlı Arşivciliğine Toplu Bir Bakış", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, (1984), XXXIII/ 2, 59.

¹¹⁶ Mihail Guboğlu, "Tuna Boyundaki Kadı Sicilleri ve Bazı Defterler," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 1990), LXVI, 29. Yine bu konu hakkında bkz. Atilla Çetin, "Yabancı Ülkelerde Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemeleri, Yayınları ve Önemi," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Ağustos 1980), VII, 184-199.

¹¹⁷ Reychman, *a.g.e.*, s.55-56.

dökümanları bulunmaktadır¹¹⁸. Bu arşivler XIX. yüzyıl Tanzimat reformlarını ve XVIII. yüzyılda Balkanlarda başlayan otonom şehir idaresi gibi vakıaları anlamak bakımından, yani idarî tarihimiz açısından çok önemlidir¹¹⁹. Bu arşivin büyük bir kısmı 1950'li yıllarda Saray-Bosna Şarkiyat Enstitüsü'ne devredilmiştir. Ancak Temmuz 1992 senesindeki Sırp saldırısında bu Enstitü, fosforlu bomba saldırısına uğramış ve kasten tamamı yakılmıştır. Kayıplar Arasında Arapça, Farsça, İbranice ve Alhamiyado (Arap alfabesiyle yazılan Bosna Slavcası) dillerinde 5263 cilt içinde yaklaşık 8.000 el yazması; yine Osmanlı dönemine ait ferman, buyruldu, berat, timar tevcihi vs.7000 Türkçe belge ile Saray-Bosna vilayet arşivlerinin yaklaşık 250.000 belgesi yok edilmiştir. Sonuç olarak Saray-Bosna Şarkiyat Enstitüsü'ndeki tüm belge ve kitaplar yok edilmiştir. Aslında bu akıbet hemen hemen tüm Bosna-Hersek'te Sırp saldırısına maruz kalan diğer şehir arşivlerinde de meydana gelmiştir¹²⁰.

Makedonya'da da ise hayli Osmanlı belgesinin muhafaza edilebildiği görülmektedir. Üsküp'te olan ve 1951 yılında kurulan Makedonya Arşivi'nde çok sayıda belge ve koleksiyonlar bulunmaktadır. Bu koleksiyonların en önemlisi değişik vilayet ve kazalara ait “Şer’iyye sicilleri”dir. Genelde XIX. asırda değişik kazâlara ait tapu defterleri, fermanlar, beratlar, buyruldu ve vakıfnâme suretleri, belediyeler ile ilgili kayıtlarla tarikatler ve tekke kayıtları önemli bir yekün tutmaktadır¹²¹. Makedonya'da merkezî arşivin dışındaki şehir arşivlerinde de daha henüz tasnif edilmemiş bir kısım Osmanlı taşra idarelerine ait evrak olduğu anlaşılmaktadır¹²².

Romen ülkeleri olarak bilinen Eflak, Boğdan (Moldavya), Erdel (Transilvanya), Baserabya, Dobruca vs., Osmanlı İmparatorluğu devrinde ehemmiyet arzeden yerlerdi. Özellikle Eflak ve Boğdan özel bir idare sistemine sahipti. Eflak'ta Devlet Arşivi Bükreş'te 1 Mayıs 1831'de ve Boğdan'da 1 Ocak 1832'de Yaş'ta kurulmuştur¹²³. Bu arşivlerde, ülke içindeki Osmanlı kayıtları satın alma ve bağış yolları dahil toplandığı gibi bununla yetinilmemiş ve 1898

¹¹⁸ Reychman, a.g.e., s.56-57.

¹¹⁹ İlber Ortaylı, “Balkanlar ve Batı'da Osmanlı Tarihiyle İlgili Arşivler”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu - Mayıs 1985-*, İstanbul 1986, s.197.

¹²⁰ Andras Riedlmayer, “Maziye Silmek: Bosna-Hersek'teki Kütüphanelerin ve Arşivlerin Tahribi”, *Türk Kütüphaneciliği*, (1995), IX/3, 337-341. Ayrıca bombalama konusunda bkz. *Zaman Gazetesi*, 11 Temmuz 1992 tarihli haber. Bu kaynaklardaki bazı bilgiler 1989-1992 senelerinde Şarkiyat Enstitüsü Müdürü olan Prof. Dr. Ahmet Alicic ile yaptığımız görüşme sonucunda doğrulanmıştır.

¹²¹ *Türkçe Arşiv Dizi ve Koleksiyonlar Klavuzu*, Üsküp 1991, s.107-108.

¹²² Makedonya'da Türk arşiv malzemesi için bkz. Orhan Sakin- Uğurhan Demirbaş, *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*, Ankara 1996.

¹²³ Atilla Çetin, “Romanya'da Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemelerinin Yayınları ve Önemi (1)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Ekim 1980), IX, 243-248.

senesinde Romanya, Osmanlı Devleti ile Memleketeyn [Eflak-Boğdan] arasındaki 1717-1866 dönemine ait ferman ve sair dökümanların birer sûretlerini istemiştir. Bu isteğe verilen cevapta ellerinde bulunan belgelerin bir dökümünü teslim etmeleri ve aynı belgelerin verilmemesi koşuluyla kopyalanmasına izin verilmesi uygun görülmüştür¹²⁴. Sonuç olarak bugün tüm Romanya'da Osmanlı dönemine ait tahminen 225.000 civarında vesika ve 1.000 kadar defter bulunmaktadır¹²⁵.

Balkanlarda Türk belgelerinin bulunduğu bir başka ülke de Yunanistan'dır. 1821'de Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olan bölgelerde herhalde uzun süren savaşlar dolayısıyla genellikle önemli arşivler kalmamıştır. Buna daha sonra gelen kuşakların ilgisizliği ve Osmanlı yönetimi ile ilgili her kalıntıya karşı gösterilen küçümseme yüzünden bu arşivlerin yıkımı daha da köklü olmuştur. Ayrıcalıklar ve vergi indirimleri sağlayan az sayıda berat ve fermanlar büyük manastırlarda bulunmuştur. Bu tür idarî dökümanlar Yunan el yazmaları arasında adalardaki cemaatlerce saklanmıştır. Mora ve Kara-Yunanistan'ının arşivleri geniş çapta tahribata uğramıştır. Aile arşivlerinde saklanmış ve sonra da devlet arşivlerine aktarılmış belgeler günümüze kalabilmiştir. Bugün Yunanistan'da Tarih ve Etnoloji Kurumu, Ulusal Kütüphane, Benaki Müzesi ve Devlet Arşivleri'nde yüzlerce Türk belgesi mevcuttur. 1912'de Osmanlı Devleti'nden koparılan topraklardaki taşra arşivleri kısmen korunmuştur. Bunlar: Girit'te, Sakız'da, Kastorya'da, Kozani'de, Veria'da ve Selanik'te bulunmuştur. Bu arşivlerin bir kısmı bugün mevcut değildir. Çünkü bir bölümü Balkan savaşları sırasında bir bölümü de Alman işgali ve iç savaş sırasında yok edilmiştir. Sonuç olarak özetlersek bugün Yunanistan taşrasında Türk belgeleri ihtiva eden şu arşivler mevcuttur;

- 1- Girit'te Hanya Arşivi,
- 2- Girit'te Kandiya (İraklion) Arşivi,
- 3- Veria Arşivi,
- 4- Kozani Arşivi,
- 5- Oniki ada Arşivi,
- 6- Selanik'teki Makedonya Tarihî Arşivi'dir¹²⁶.

¹²⁴ BOA., *Meclis-i Vükelâ*, 95-93, (29 R.evvel 1316/ 17 Ağustos 1898) ve yine aynı konuda *Meclis-i Vükelâ*, 96-13, (15 C.evvel 1316/ 1 Ekim 1898).

¹²⁵ Çetin, "Romanya", 243.

¹²⁶ Evangelia Balta, "Yunanistan'da Türk Arşivleri", *Tarih ve Toplum*, (Temmuz 1989), XII/ 67, 42-44.

Macaristan Devlet Arşivlerinde XVI. ve XVII. yüzyıllarına ait takriben 4.000 Türkçe belge ve defter vardır. Ancak bu dökümanlar, hiç bir şekilde Macaristan'daki eski Türk arşivleri varlığının tamamını teşkil etmezler. Bu arşivlerin büyük kısmı, bu ülkeyi terkederken Türk makamlarınca götürülmüş, diğer bölümü ise tahrip edilmiştir. Devlet arşivinin dışında Milli Kütüphane ve Macar Bilimler Akademisi'nde olduğu gibi Beç, Sopron, Gyöngyös, Gagy-Körös, Debrecen, Dömsöd, Jaszbereny ve Hatvan şehir arşivlerinde de Osmanlı belgeleri bulunmakta iken bunların bir çoğu II. Dünya savaşında yok olmuştur¹²⁷. Ayrıca bu ülkenin tarihi açısından büyük önem taşıyan Budin ve diğer kazaların şer'îye sicilleri ise geçen asır sonlarında Avusturya Milli Kütüphanesine nakledilmiştir. Budapeşte şehir arşivleri ile Savaş Tarihi Müzesi arşivlerini de bu seriyeye eklemek lazımdır¹²⁸.

Eski Kırım Hanlığı arşivleri kısmen dağılmış, kısmen de Kırım'ın XVIII. yüzyılda uğradığı Rus istilâları esnasında tahrip olmuştur. Bazı belgeler Bahçesaray Müzesi ile Simferopol'daki Arkeoloji Cemiyeti'nin koleksiyonları arasında saklanmakta iken daha sonraları bu belgelerin bir kısmı Moskova ve Sen Petersburg'taki müzelere intikal etmiştir. Ayrıca Orta Asya Hanlıklarına ait bazı arşivler de Moskova'da muhafaza edilmektedir¹²⁹.

Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinde de önemli arşivleri kalmıştır. Bunların en önemlilerinden birisi Mısır Kahire'de Âbidin Sarayı'nda bulunan Devlet Arşivleri (Dârü'l-Mahfûzât el-Umumiyye) içindedir. Bunlar 1517'den Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın otonom idaresine kadar olan devri içine alır ve "Kuyûdât-ı kal'a arşivleri" diye geçer. Yine burada bulunan Memlûklülerin son devri ile Osmanlı dönemini içine alan şer'îye sicilleri de önemli bir koleksiyondur¹³⁰.

XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait pek çok belge de Tunus'ta Başkanlık (Dârü'l-bey) Arşivlerinde istifade edilebilir durumdadır. Bu koleksiyon, imparatorluğun merkezî otoriteleriyle yapılan yazışmalar sonucunda meydana gelmiştir. Bunlar fermanlar ve rütbe tevcihleriyle Tunus'un Fransa ve İngiltere ile yaptığı antlaşmalardan oluşmaktadır¹³¹. Ayrıca Suriye, Libya ve diğer bazı Arap ülkelerinde de Türk arşivlerine rastlamak mümkündür.

¹²⁷ Reychman, *a.g.e.*, s.38-40.

¹²⁸ Ortaylı, "Balkanlar," 196.

¹²⁹ Reychman, *a.g.e.*, s.26.

¹³⁰ Mustafa Bilge, "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu - Mayıs 1985-*, İstanbul 1986, s.193.

¹³¹ Reychman, *a.g.e.*, s.25.

Kıbrıs, İngilizler'e devredilirken bir kısım evrakın Hazine-i Evrak'a nakledildiğini tesbit edebiliyoruz. Nakledilen Kıbrıs Tahrirat Kalemî evrak, defter ve müsveddeleri altı sandık dolusudur ve dökümü şöyledir¹³²;

<i>Sandık No</i>	<i>Muhteva</i>
1	1288-1294 seneleri defterleri
2	1287-1290'e kadar müsveddeler ve evraklar
3-4	1291,1292 ve 1294 seneleri müsveddeleri ve evrakları
5-6	Muhtelif seneler defterler, müsveddeler ve evrakları

Ancak yine de bir çok türden evraklar orada kalmıştır. Bu belgelerden bir kısmını İngilizlerin adadan ayrılırken yanlarında götürdükleri rivayet olunmaktadır. Bir kısmı ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Arşivi'ndedir¹³³. Rum tarafında kalanlar hakkında ise bir şey söyleyemiyoruz.

Anadolu vilayetleri arşivlerinin ise akıbeti maalesef belli değildir. Bugün Türkiye'de bazı vilayetlerde nüfus ve tapu kayıtlarının muhafaza edildiği hatta bazı sorunların çözümünde kullanıldığı bilinmektedir. Ancak vilayet idarelerinde ya da bazı kurumlarda bulunan Osmanlı evrakının en azından tespit ve koruma altına alınması gibi bir faaliyet göze çarpmadığı gibi hakkında her hangi bir ciddi yayına da rastlanmamaktadır.

SONUÇ

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı merkezî bürokratik yapısında olduğu gibi taşra bürokrasisinde de büyük bir değişim yaşanmış, bürokrasinin işlem hacmi genişlediği gibi çok da çeşitlenmiştir. Mahalli idarede köklü değişimler esasen 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonra gerçekleşmiştir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren resmî yazışmalarda telgrafın yoğun olarak kullanılmasıyla birlikte hızlanan bilgi akışı ve Tanzimat yönetimlerinin merkeziyetçi politikaları hem mahallî idarelerde, hem de merkezde büyük bir arşiv sorunu meydana getirmiştir. Mahallî idarelerin bu gelişmeye verdiği tepki büyük bir arşivcilik hamlesi gerçekleştirerek kazâlara

¹³² BOA., *A.MKT.UM.*, 1591/55, (H. 1295/ M. 1878).

¹³³ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. "Kıbrıs Türk Cemaati Milli Arşivi ve Araştırma Merkezi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (Haziran 1974), XIV/ 79-81, 75-78.

varıncaya kadar özel arşivler inşa etmek olmuştur. Bu arşivlerin oluşturulması sırasında merkezî yönetimden de tam destek almışlardır. Yerel yönetimler arşiv binaları inşa edemedikleri zamanlarda ise daha çok kârgîr bina kiralama yoluna giderek günlük kullandıkları evraklarını sabah akşam dairelerine hamallarla taşıtmışlardır.

Bu arşivlerin bir kısmı zamanla, yangın, deprem, sel gibi doğal afetlerin dışında kötü kullanma, ihmal ve suistimal gibi sebepler neticesinde yok olmuşlardır. Arşivleri yok eden asıl unsur ise savaşlar olmuştur. 1877-78 Türk-Rus harbinden başlayarak imparatorluğun sonuna kadar devam eden uzun savaş dönemleri ve iç isyanlar neticesinde çok büyük arşiv kayıpları oluşmuştur. Özellikle I. Dünya savaşı sırasında Karadeniz kıyılarında bulunan şehir ve kasabalar bombardımanlara maruz kalmıştır. Buradaki yerel idareciler, evraklarını ya iç bölgelere taşımışlar ya da şehir içinde sivil binalara naklederek özverili bir kurtarma faaliyetine girişmişlerdir. Yine bu savaş sırasında önce Ruslar tarafından sonra da Ermeniler tarafından işgal edilen doğu vilayetlerinde bulunan arşiv kayıtları büyük oranda tahribata uğramıştır. Ardından gelen Yunan işgali döneminde de maalesef bir çok taşra idaresinin arşivleri yok edilmiştir.

Yarım bin yıl boyunca üç kıtada hakimiyet tesis etmiş olan Osmanlı devleti yavaş yavaş parçalanmış ve bu parçalanma neticesinde aynı coğrafyada 30 civarında millî devlet ortaya çıkmıştır. Buralarda kalan Osmanlı arşivleri ise büyük oranda tahrip edilmiş ve geriye yok denecek kadar az Osmanlı belgesi kalmıştır.

Sonuç olarak bizim söyleyebileceğimiz Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan tarihi süreçte Osmanlı mahallî yönetimleri, idari mekanizmanın düzgün çalışabilmesi için gerekli olan arşiv malzemelerini belli bir sistem dahilinde ve uygun mekânlarda korumayı büyük oranda başarmışlardır.

ÖZET

Çalışmanın amacı Tanzimat'tan itibaren Osmanlı taşra arşivlerinin kuruluş ve gelişimini incelemektir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yaşanan yeni yapılanma bürokrasiye de yansımış ve 1864'te yürürlüğe konulan yeni vilayet nizamnamesi ile de mahallî yapıda ciddi değişimler yaşanmıştır. Mahallî bürokrasi yeni organlara kavuşmuş ve daha karmaşık bir hale gelmiştir. Özellikle telgrafın hızla yayılması neticesinde mahallî bürokrasi çok büyük oranda evrak üretmeye başlamıştır. Bürokrasinin düzgün çalışabilmesi için öncelikle bu evrakın sağlam ve muntazam arşiv binalarında korunması gerekmiştir. Nitekim yukarıda adı geçen tarihten itibaren vilayetlerden başlayarak sancak ve kazalara varıncaya kadar özel arşiv mekânları inşa edilmiştir. Bu arşivlerin bir kısmı zamanla, yangın, deprem, sel gibi doğal afetlerin dışında kötü kullanma, ihmal ve suistimal gibi sebepler neticesinde yok olmuşlardır. Arşivleri yok eden asıl unsur ise savaşlar olmuştur. Özellikle I. Dünya savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde yerel yöneticiler bu arşivleri düşman tahribatından korumak için büyük bir çabanın içine girmişler ve büyük oranda da başarılı olmuşlardır. Bugün, harap olmaktan ve yok olmaktan kurtulabilen bu malzeme sadece Türkiye'deki arşivlerde değil Osmanlı Devleti'nden ayrılmış olan diğer devletlerin arşivlerinde de muhafaza edilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Mahallî arşivler, taşra bürokrasisi, vilayet nizamnamesi, savaşlar ve arşivler.

ABSTRACT

PROVINCIAL ARCHIVES FROM TANZİMAT TO REPUBLIC

The study aims to investigate the establishment and the importance of the Ottoman provincial archives, starting with the Tanzimat period. It was the administrative reforms, especially in the provincial bureaucracy, particularly after the 1864 *vilayet nizamnamesi* that brought up the necessity of the provincial archives. The regular correspondence between the centre and the provinces, using the telegraphic communications, made the authorities to take the steps for the establishment of the local archives. The Ottoman officials believed, for the regular correspondence as well as preservation and protection of the official documents that were sent to the provinces, they had to build provincial archives. With this idea in mind, more and more local archives were established not only in the *vilayets* but also in the *sanjaks* and *kazas* in the second half of the Nineteenth Century. However, over time, some of these archives were destroyed or disappeared due to the natural hazards or reasons such as bad maintenance and carelessness. But still, the wars have been the main causes of their destruction and disappearance. During World War I and the War of Independence, the local authorities tried to preserve these archives in which they succeeded to a large extent. Today, the material that escaped destruction and disappearance is kept not only in various archives in Turkey but also in the archives of the states carrying the Ottoman legacy.

KEYWORDS

Local archives, provincial bureaucracy, vilayet nizamnamesi, wars and archives.

EK-I

Kethudası Kaytas'a verildi. Fî 11 Safer [981]

Diyarbakir Beğlerbeğisine hüküm ki

Ahyânen memleket ü vilâyete müte'allık ahkâm-ı şerîfe gönderilüp ba'zısı icrâ olunup ba'zısı icrâ olunmadın beğlerbeğilik tebdîli vâki' olmağla ahkâm-ı şerîfe, çıkan beğlerbeğide kalup sonra varan beğlerbeği evâmîr-i âliyenin mazmûnundan habîr olmayup nice husûslarda her beğlerbeğiye tekrâr hükm gönderilmek lâzım gelüp ve nice umûr icrâ olunmaduğu hadd-i tevâtüre erişmişdir. İmdi memlekete müte'allık gönderilen ahkâm sûretleri mücellid defter yapıdırılıp her beğlerbeği dîvânında mahfûz durmak lâzım olmağın buyurdum ki;

Vusûl buldukda sicill şeklinde bir mücellid cüz' etdirüp dahi beğlerbeğiliğın zamânında memleket ü vilâyete ve ref'-i te'addî ve bid'ate müteallık sana ne mikdâr ahkâm gönderilürse sûretlerin ol cüz'e kayd eylesin ki ahkâmın mazmûnu sonradan gelen beğlerbeği ve ehl-i dîvânun ma'lûmu olup sâdır olan evâmîr-i aliyemi icrâ edüp ve mi'n-ba'd gelecek beğlerbeğiler dahi eyle edüp zulm u te'addîye ve ihdâs-ı bid'ata cevâz göstermeyüp mûcib-i humâyûnuyla amel edeler. Ve emr olunduğu cüz'ü mühürlü kise içinde defter sandıklarının birinde hıfz etdüresin.

Bir sûreti	<i>Kethudasına verildi</i>	Bir sûreti
Van beğlerbeğisine	Bir sûreti	Erzurum beğlerbeğisine
	Bağdad beğlerbeğisine	
Bir sûreti	Bir sûreti Basra	<i>Kethudasına verildi</i>
Haleb beğlerbeğisine	beğlerbeğisine	Bir sûreti
		Şehr-i Zül beğlerbeğisine
<i>Kethudasına verildi</i>	<i>Kethudasına verildi</i>	Bir sûreti
Bir sûreti	Bir sûreti	Şam beğlerbeğisine
Anadolu beğlerbeğisine	Karaman beğlerbeğisine	

Bir sûreti	Bir sûreti	<i>Kethudasına verildi</i>
Rum beğlerbeğisine	Dulkadiyye beğlerbeğisine	Bir sûreti Budun beğlerbeğisine
<i>Kethudasına verildi</i>	Bir sûreti	
Bir sûreti	Lahsa beğlerbeğisine	
Tımışvar beğlerbeğisine		

BOA. Mühimme Defteri, no. 22, hüküm, 175

EK-II*Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Sadâret-penâhiye*

Zâten Ankara hükûmet dâ'iresinin tahtânisinde kâbiliyetli ve defâtir u kuyûdât ve evrâk-ı sâ'ire muhâfazasına elverişli mahalli olmadığından fevkanîsinde dahi mâl kalemi ve sandık odasının sikke-i nühâsiyye-i sakîlenin arasına kesretinde vaz'ına mütehammil olamadığından ve münâsebetli me'men ve muhafazalu diğer mahall olmadığından sarf olunmak üzere Der-sa'adet'den celbolunan evrâk-ı sahîha-i mütenevvi'a dâ'ire-i mezkûr hâricinde ve senevî üç yüz altmış kuruş icâre ile isticâr olunan kâr-gîr hân odasında ve defâtir u kuyûdât ve evrâk-ı atîka-i sâ'ire dahi gayr-ı lâyük ve ahşâb ba'zı mahallerde şimdiiye kadar hıfz u vaz' oluna gelmiş ve ma'a-hazâ bunların hüsn-i muhâfazası lüzûmiyle ale'l-husûs der-dest-i icrâ ve resîde-i hüsn-i hitâm olmakda olan emlak defâtir u kuyûdâtının alâ eyyi hâlin muhafazası lâzimededen idüğü der-kâr idüğünden başka Hudâ-nekerde harîk ve sâ'ire gibi muhâtarât melhûz bulunmuş olduğundan mütala'a olunan mahzûrdan dolayı hazîne-i celîleye bâr olmaksızın ve ebniye-i mîrî hakkında mukaddemâ şeref-sâdır olan emir-nâme-i sâmi' ahkâmı celîli hilâfi olmaksızın mazarrât-ı melhûzadan sâlim olmak üzere vücûduna şiddet-i lüzûm görünen bir aded kar-gîr mahzenin sûret-i inşâsı ve masârif-i vâkı'asının zâmin ü vâfisi bi't-te'emmül anlaşılmiş olduğundan arz u istîzânına şu vech ile ibtidâr olunur ki Sadr-ı esbak müteveffâ İzzet Paşa'nın Ankara Vâlîliği hengâmında yapılmış ve hükûmet konağı derûnunda kâ'in hâli ve bî-lüzûm olup murûr-ı zaman ile müşrif-i harâb olmuş ve biraz müddet daha hâliyle terk olursa bütün bütün münhedim olarak nakzı dahi işe yaramayacağı der-kâr bulunmuş olan koğuşun hey'et-i hâzırasıyla fûrûhtu zikr olunan mahzenin masârif-i inşâ'iyesini kâfi olacağından bi'l-müzâyede onikibin gurus bedel mukâbilinde kendi tarafından nakz etdirilerek her bir kerâste ve sâ'iresi kendünün olmak ve yapılacak mahzen dahi içinden içine sathiyyen tûlü on ve arzı sekiz arşun olup dîvârları beş arşun irtifâ' ve bir buçuk arşun kalınlığı ve kebîrce taş ve kireçle dondurma harç olarak gâyet metîn ü rasîn bulunmak ve mezkûr beş arşun irtifâ'ından sonra tuğla beşik kemer yaptırılmak ve dîvâr-ı mezkûrun kuşakları sağlam ve kuru kara ağaçdan ve bir birine demir ile bend etdirilüp anın üzeri dahi kireç ile sıvandırılmak ve sakfına kiremit döşetdirilmesiyle berâber tûlü bir ve iç tarafı fârsî olarak bir buçuk arşun olmak ve taşra tarafı üç rub' genişliğinde bulunmak üzere iki tarafına ikişer aded pencere ve mezkûr pencerelere vaz' olunacak parmaklıklar dahi kalın demir ve kapakları tahta üzerine sac demir kaplı ve mahzen kapusunun boyu iki buçuk arşun ve iki kanatlı ve kanatları kezâlik tahta üzerine sac kaplı ve üzeri taş kemer ve zemine dahi tuğla döşettirilmek şartıyla emr-i inşâsı Ankara sâkinlerinden Hacı Süleymân Ağazâde Mavi Ağa uhdesinde takarrur eylemiş ve ber-vech-i ma'rûz koğuşun nakz etdirilmesinde bir gûne masraf verilmeyeceği gibi mezkûr mahzenin dahi sûret-i

inşası sâlifü'z-zikr olmak üzere sened ve kefile rabt olunmuş ise de karîn-i müsâ'ade-i me'âlî-âde-i cenâb-ı vekâlet-penâhîleri buyurulduğu hâlde îfâ-yı iktizâsının irâde vü iş'âr buyrulmak bâbında ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 6 Zi'l-kade sene [12]83

ve

Fî 1 Mart sene [12]83

Bende
Vâlî-i Vilâyet-i Ankara
Ahmed Tevfik

Ankara Vilâyet Meclisi a'zâları

Atûfetlü efendim hazretleri

Meclis-i Vâlâ'nın mazbata-i ma'rûzası me'âlinden müstebân olduğu üzere Ankara hükümet dâ'iresi dâhilinde evrâk u defâtir hıfzına mahsûs mahall olmadığından müşkilât çekildiği cihetle mevcûd olan harâb koğuşun hey'et-i hâzırasıyla ve onikibin gurus bedel ile Hacı Süleymân Ağazâde Mâvî Ağâ'ya furûht olunup yerine defâtir ve evrâk vaz'ı için tâm kâr-gîr olarak yüz kırk arşun terbi'inde ve beş arşun kaddinde bir aded mahzen inşası ağâ-yı merkûma ta'ahhüd etdirilmiş olması yolunda görünmesiyle hazînece îfâ-yı muktezâsının Mâliye Nezâret-i Celîlesi'ne havâlesi tezekkür olunmuş ise de ol bâbda her ne vech ile emr u irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne müte'allık ve şeref-sudûr buyrulur ise ana göre hareket olunacağı beyâniyle tezkire-i senâverî terkîmine ibtidâr olundu efendim.

Fî 13 S[afêr] sene 1284

Ma'rûz-ı çâker-i kemûneleridir ki

Esâbi-i zîb-i tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiyye-i vekâlet-penâhîleriyle mazbata-i ma'rûza meşmûl-i nigâh-ı me'âlî-iktinâh-ı hazret-i cihândârî buyurulmuş ve husûs-ı mezkûrun tezekkür ü istîzân olunduğu üzere hazînece îfâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârun-ileyhâya havâlesi müte'allık ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i mehâsin-âde-i cenâb-ı şehri-yârî îcâb-ı âlîsinden olarak zikr olunan mazbata yine savb-ı sâmi-i hidîvîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 14 S[afêr] sene 1284

BOA. İrade Meclis-i Vâla, 25811.

EK-III**Taşrada Kurulan Arşivler***

Yer	Onay Tarihi	İnşaat Keşif Bedeli	İnşaatın Türü	Açıklama
Manastır	18.Ca.1264	13450 guruş	müceddeden	Bu parayla ayrıca 1 adet tahaffuz odası inşa edilecektir
Ruşçuk	[2.M.1277]	2 yük, 65000 guruş	müceddeden	Bu para yarım kalan vali konağı, evrak mahzeni ve hapishanelerin tamamı için verilmiştir.
Ankara	14.S.1284	12000 guruş	müceddeden	Eski ve harap bir koğuşun bu paraya satılarak yaptırılması kararlaştırılmıştır.
Ruşçuk	16.Z.1284	40.000 guruş	müceddeden	
Kars	25.B.1287	7012 guruş	müceddeden	
Yanya	4.Ca.1296	6347,5 guruş	İlave bina	
Bolu	18.Ra.1297	7000 guruş	ilave bina	
Karahisar-1 Sahib	28.S.1302	9000 guruş	ilave bina	
Sakız	21.Ra.1302	13138,5 guruş	tamirat	12797 guruş harcanmıştır.
Teke	11.Ş.1302	5900 guruş	müceddeden	
Dersim	11.Ra.1303	9355 guruş	müceddeden	
Haleb	27.Ş.1303	8400 guruş	tamir	Vergi Emaneti'ne ait.
Kütahya	6.N.1303	6180 guruş	müceddeden	Vergi Emaneti'ne ait.

* Bu listede yer alan veriler daha önce metin içinde kullanılan belgelerden derlenmiştir. Bazı idarî birimlerce arşiv binası olarak kiralanmış yerler bu listeye dahil edilmemiştir.

Aydın	7.Ca.1304	120 lira	müceddeden	
Yanya	19.N.1308	32750 guruş	genişletme	
Bitlis	26.B.1309	17190 guruş	müceddeden	
Edirne	10.Ş.1309	32150 guruş	müceddeden	
Gümülcine	27.Ca.1310	7547,5 guruş	müceddeden	
Ortaköy	19.Ş.1310	6750 guruş	müceddeden	
İlbasan	25.N.1310	9061 guruş	müceddeden	Defter-i Hakanî Dairesi ile müşterek kullanılacak
Ma'den	29.Za.1310	23010 guruş	müceddeden	8 odalı olacak
Erzincan	1311-1312		müceddeden	IV. Ordu Kumandanlığı'na ait
Samsun	29.L.1311	31.486 guruş	müceddeden	
Edirne	21.Z.1313	40489 guruş	genişleterek yeniden inşa	1306 senesinde izin verilmiş iken ancak 1309 senesinde inşaata başlandığından aradaki 8339 guruş fark dahil
Üsküp	26.Z.1313	35649 guruş	genişletme	Vakıf arsasına inşa edileceğinden senelik 250 guruş mukataa-i zemin ödenecek.
Gelibolu	8.Ra.1315	19824 guruş	müceddeden	
Kırkkilise	14.Ş.1316	11849 guruş	müceddeden	
Balıkesir	12.R.1318	42825 guruş	müceddeden	3 adet evrak mahzeni
Edirne	16.S.1319	1055 guruş	müceddeden	Defter-i Hakanî İdaresine ait
Kırcaali	18.C.1319	6290 guruş	müceddeden	
Tire	22.C.1319	12350 guruş	müceddeden	
Ertuğrul	22.Z.1319	18000 guruş	müceddeden	

Yemen	17.S.1320	13281 guruş	müceddeden	
Malkara	13.Ca.1320	7900 guruş	müceddeden	
Hamidâbâd	23.S.1321	25394 guruş	müceddeden	1500 guruşu arsa masrafıdır.
Biga	29.N.1321	10850 guruş	eksikleri tamamlama	Mahzen daha önce 31202 guruş sarf edilerek yapılmış.
Kırşehir	30.N.1321	13054 guruş	müceddeden	
Çorum	7.Z.1321	24134 guruş	müceddeden	
Burdur	2.M.1322	8874 guruş	müceddeden	
Aydın	20.M.1322	86450 guruş	müceddeden	Fiyat Şehremaneti'nce mutedil bulunmuş
Kastamonu	19.C.1325	15963,5 guruş	müceddeden	
İzmit	5.B.1325	9600 guruş	müceddeden	Defter-i Hakanî İdaresine ait
Erzincan	26.L.1325	60200 guruş	müceddeden	
Berat	2.R.1326	22402 guruş	müceddeden	
Urfa	7.L.1334	745 guruş	müceddeden	Liva Tahrirat Kalemi içindir. Ancak paranın verilip verilmediğini tesbit edemedik.
Karahisar-ı Sahib	29.C.1336	1.382.699 guruş	müceddeden	Sancak merkezi ve kazalara ait toplam 12 adet arşiv için istenen paradır. Ancak paranın verilip verilmediğini tesbit edemedik.
Üsküdar	16.N.1336		yenilenme	Adliye Dairesine ait.

